

નિવેદન

રાજકિય, સામાજિક, કે/ધાર્મિક એવી મુંબઈમાં કયી સી પ્રવૃત્તિ બાકી હશે કે જેમા શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસે અંતર રેડી ભાગ ન લીધો હોય !, જેણે સીઅમ્યુસ્યના વિચારો અને કાર્યોમા જીવનને સમર્પણ કરીધું છે; જેના પ્રયાસે કેટલીયે સંસ્થાઓની પ્રગતિ થઈ છે, જેના અનુભવે કેટલીયેને વ્યવસ્થિત કરીધી છે, જેની સહાનુભૂતિથી અનેક સીપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરણા મળી છે, અને જેના અયાગ શ્રમની પ્રશસ્તિ સમી 'ગુજરાતી હિંદુ સી મંડળ' જેવી મુંબઈની મહાન સીસંસ્થા વિકાસ પામી છે. એવી એ અવાંચીન ભારતિય સીવિભૂતિથી કાણુ અઘાત છે ?

મુંબઈના સુવિખ્યાત શ્રીમન્ત કુટુંબની એ શેઠાણી,શેઠાણીતરી-કેનું જીવન જીવવાજ નથી જન્મી. શ્રીમન્ત છતાં એને કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના ગરીમ સંસારનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. શ્રીમન્ત શેઠાણીઓથી માઢીને તે કાઠી—કાળીની કન્યાઓની કૌટુંબીક કઠણાઈઓની એને કંપના છે. સુધરેલા કુટુંબના ધર્મશૂલ્યા રીતરીવાજો અને જૂતા વિચારના રૂઢીપૂજકોના માનસની એ અભ્યાસિની છે. ત્હારેજ એનું વ્યક્તિત્વ અનોખી ભાત પાડે છે. ત્હારે જ એનો અનુભવ સીજનતાની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

આવી એક સીશક્તિના 'સીજીવન' વિષેના વિચારોને વીણવાનો મહેને મોહ થયો; પણ એ કાર્ય અધર જણાયું. જૂદા જૂદા

પ્રસંગોનાં એમનાં વ્યક્તવ્ય પૂરાં સાંપડ્યાં નહિ. મ્હારો લોભ એથી ન અટક્યો. મ્હેં તેઓને વિનંતિ કરી; અને મ્હારી માગણીમાં રહેલી દલીલ સચોટ લાગતાં આનાકાની છોડી, નાદુરસ્ત તખ્તીયત છતાં હીના જૂદા જૂદા જીવનપ્રસંગો ઉપર પોતાના જે જે વિચારો છે, તે એમણે લખાવ્યા: જે આજે ગુજરાતની જનતા સમક્ષ પુસ્તકરૂપે ધરી હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગને એમાંથી ઘણું જાણવાનું અને વિચારવાનું મળશે; અને જેઓ શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈના ‘સ્ત્રીજીવન’ ઉપરના મંતવ્યો જાણવા ઉત્સુક છે તેઓની આશાતૃપ્તિ અર્થે મ્હેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મ્હને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે એથી સૌને આનંદ ને સંતોષ થશે.

ગુજરાતની સ્ત્રીજનતા આ નાનકડી વિચારસૃષ્ટિને લેડી લક્ષ્મીબાઈનો પોતાને મળેલો એક વારમો સમજી વધાવી લેશે એ નિર્વિવાદ છે. એથી આ પ્રયાસ, અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈના મ્હારા પરના અનુમ્મદને હું ધન્ય માનું છું.

અનેક અમરડોમાં છપાયેલ આ પુસ્તકમાં અશુદ્ધિ ધણી છે જેની વાંચકો પાસેથી ક્ષમા માગું છું.

નારાયણજી ઠાકરાલાલ ત્રિવેદી.

જિંઝા—ઉત્તર ગુજરાત.

અર્પણ પત્રિકા

આજથી અર્ધી સદી ઉપર જ્યેહારે મુંબઈ જવા
• અગ્રગણ્ય શહેરોમાં એ કન્યા કેળવણી સર્વશ્રેષ્ઠ ન હતી;
ત્યેહારે મહારા નમાયા બાળજીવનમાં શિક્ષણ ને કેળવ-
ણીનાં બી રોપી, હિન્દુસમાજના માનસ પ્રમાણે પુત્ર
પુત્રીનો ભેદ ન રાખતાં, મહાર્ પુત્રવત્ પાલન કરી,
મહારા પૂજ્ય પિતાશ્રી, સ્વ. માવજી રાધવજી વોરાએ
મહારા પર જે સરેકારો રેડ્યા છે તે મહારા જીવનને
અનેક રીતે સરળતા આપતા આવ્યા છે. તેવા અનુ-
પમ આભારની અદ્વિતીયતામાં 'સ્રી-જીવન' ઉપરના
વિચારોનું આ પુસ્તક હું તેઓના આત્માને અર્પણ
કરું છું.

સૌ. લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

પ્રસ્તાવના

શ્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો આપણે ત્યાં હજી અણઉઠેલા પડ્યા છે. શ્રીની સાચી શક્તિનો ઉપયોગ પણ આપણે એથી કરી શક્યા નથી. શ્રી વગરનો સંસાર એ જેમ સંસાર નથી, તેમ શ્રીત્વ ખીલ્યા સિવાયનો સમાજ એ સમાજ નથી.

ગતવર્ષના રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં જનમૃત થયેલી શ્રીશક્તિથી સાબીત થયું છે કે શ્રીઓના સાથ વિના સ્વરાજ સહેલું નથી. શ્રીઓની સહાય વિના એકલા પુરુષો અશક્ત છે.

આપણા શ્રીજીવનનો આદર્શ પૂર્વકાળથી નિર્મિત થયેલો છે. જે આદર્શના આચરણે ભારતિય સન્નારીઓએ સન્માનને સાધ્ય કર્યું હતું, તે આદર્શના પૂણ્યથી અનેક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ અવતરતી, અને ભરતખંડની સંસ્કૃતિથી અન્ય પ્રજાઓ અંગતી.

✓ પછી તો યુગ પલટાયો, ને આદર્શ બૂઝાયો: પુરુષનું પ્રાબલ્ય વધ્યું, શ્રીનું મૂલ્ય ઘટ્યું. આદર્શને નામે શ્રીજીવનને સામાજિક રૂઢી બંધનોથી બાંધી લીધું. અને ત્યારે મધ્યકાળે રાજકિય અધિકારનાં વાદળાં ભરતખંડને ઘેરી વળ્યાં, ત્યારે હિંદુ શ્રીઓની લુટ ચાલી, પરદેશીઓના અસાચારો વધ્યા ને ત્યારે શ્રીજીવનને ધરના છેડે છેડા ચોરડામાં પુરવામાં આવી. શ્રી કેળવણી વિસિન થઈ, શ્રીશિક્ષણ નષ્ટ થયું. અને શ્રીના શરીરમાં જ શ્રીત્વ સમાયલું મનાયું.

આમ ઉત્તરોત્તર અવનતિ આવતી ગઈ ને આખરે સ્ત્રી એ પુરૂષોના પાશવી ખેલનું રમકડું બની. એનું માનસ નબળું બન્યું. જેમ નાના બાળકને રમકડાંથી રીઝવે, એમ સ્ત્રીને દાગીના, અને સારાં કપડાકસાથી પુરૂષ રાખવાની વૃત્તિનું એના મગજમા આરોપણ કરવામા આવ્યું સ્ત્રી અનેક યાતનાઓ ભોગવવા જ જન્મી હોય એમ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું એથી 'કન્યાજન્મ' કસ્ટુભર્યો ગણાયો. દેટલેક દેકાણે તો એના સ્ત્રીજન્મના ઉદ્ધાર માટે કન્યાને દુધ પીતી કરવાનો અમાનુષી રીવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; અને જ્યાં ભાગ્ય વશાત એને જીવતી રાખવામાં આવતી ત્યાં કુમળી વયે, હજુ જ્યાં રમકડે રમતી હોય ત્યાં, એનાં લગ્ન કરી દેવામાં આવે ! રખેને એનું શીયળજી થઈ જશે તો ? એવી નિર્જાળ કલ્પનાઓના જોરે, એને ન બાળક રહેવા દે કે ન જીવાની માણવા દે જન્મવૃદ્ધ જેવી એણે અને જન્મવૃદ્ધ જેવા પુરૂષે સંસારનો દુસ્તર દરિયો ડહોળાવો પડે : ન કોઈ જાનની કેળવણી કે ન કોઈ જાતના સંસ્કારોની છાપ મગજમાં પડી હોય ત્યાં પરિણામ કેવાં આવે ?

સુદાગણું ગણાયે પણ સુભાગ્ય તો સ્ત્રીને કર્મે ત્યારે નહોતું લખાયું. પુરૂષની ધર્મજોનેઆધિન એવા એ સ્ત્રીનામના વિલાસી સાધનને ગમે ત્યારે ફેંકી દેવાય, ને એકને બદલે બીજાને ગમે ત્યારે વસાવાર ! પુરૂષ ગમે તે ઉમરે ગમે તેટલી નાની ઉમરની, ગમે તેટલી સ્ત્રીઓને ખરણી શકે. પણ બાળવયમાંથી બહાર ન આવી હોય ત્યાં રંડાપો કર્મે ભાગે તો એને 'સતી' નામના આદર્શના અધ અનુકરણે ખંગાળ જેવાં દેશમાં અનેકને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવે. અને એમ જ્યાં ન જનતું ત્યાં પણ એને ખીજું અનેક યાતનાઓને મુંગેમેયે સહન કરવી પડતી. એ સર્વમાંથી પસાર થઈ આપણું સ્ત્રીજીવન આજે કંઈક ઉન્નતિના પંથની કલ્પના કરી શક્યું છે; એને માટે કંઈક આશાનો દિપક પ્રગટેલો જણાય છે; અને આ થોડાં

વર્ષોમાં તો મધ્યકાલીન પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન નષ્ટ થતી જાય છે. સ્ત્રીઓની કેળવણીનો અર્થ સ્વમજાવા લાગ્યો છે. એમના ઉદ્ધારમાં ભારતનો ઉદ્ધાર છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. છતાં દેશના ગર્ભમાં આજે ય અનેક સ્ત્રીઓની દશા ક્રમક્રમાટી ભરી દેખાય છે. પ્રભુની કૃપા દર્શો તો એ ય તે કાલે સુધરશે. દેશના મોટા શહેરોની સુધારક બહેનો પોતાની એ અગાન ભગિનીઓને માટે જો 'કામ કરવા મંડી' જાય, એમના ઉદ્ધાર માટે જો સેવામયી બનતી જાય, તો સારથે દેશ અદ્ભૂત સ્ત્રીત્વથી છલકાઈ જાય; અને પરિણામે ભારતવર્ષ સાચા મનુષ્યોનો ઉત્પાદક બને, સાચી સીશક્તિની સદાય મેળાવે, અને એથી સ્વાઝી, ને સ્વતંત્ર બની શકે.

એકના વિચારો બીજાઓને માન્ય હોય એમ કંઈ હોતું નથી. એક પ્રશ્ન અનેકજથ્થુ અનેક રીતે વિચારી શકે છે: એટલે મદારા અનુભવ ને અવલોકનમાં હિન્દુ સ્ત્રીજીવનની સુધારણાના જો માર્ગો સરળ જણાયા છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયામ આ પુસ્તકમાં થયો છે. હું આશા રાખું છું કે વાંચકબંધુ ભગિની 'સ્ત્રી-જીવન'ના આ પુસ્તકને ચર્ચાનું સ્વરૂપ ન આપતાં વસ્તુને વાસ્તવમાં વિચારશે.

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

સૌ. લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

અનુક્રમણિકા.

ક્રમ.	વિષય	પાનું
૧.	કન્યા	૪
૨.	કેળવણી	૧૪
૩.	લગ્ન	૨૬
૪.	વહુ	૩૮
૫.	ગૃહિણી	૪૮
૬.	પત્ની	૬૨
૭.	માતા	૭૮
૮.	વિધવા	૯૨
૯.	શ્રી અને સેવા	૧૧૦

સ્ત્રીઝવન

“હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે બાળ સગ્નને
ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય
છે. આ પાપી રિવાજ જરૂર—સુધી આપણામાંથી
નહિ જાય, ત્યાં સુધી પુરુષોને ઓ શિક્ષક બનતા
શીખવું પડશે.”

મહાત્મા ગાંધી

કન્યા

આ પછા સમાજમાં સ્ત્રી-જીવનનો પ્રશ્ન ધણો અટપટો છે. કેળવાયલા ને સુધારકોને પણ પોતાની કન્યાઓ

માટે ઓછી મુઝવણ નથી; ત્હારે જીના વિચારકોને પણ કંઈક ઓછી છે? આવા વખતે 'કન્યાજન્મ' નિરાશા 'ભર્યો' હોય એમાં નવાઈ નથી. પુત્ર અને પુત્રી વચ્ચે જે ભેદ જણાય છે તે ખરૂં જોતાં તો ત્યાં સ્વભાવજન્ય નથી; માતાપિતાનો વાતસલ્યભેદ નથી, સ્વાર્થ હોય તો પણ અંશે તો 'ઓછો જ, પણ એ' નિરાશા ને ભેદનું કારણ, કન્યાના બાળીજીવનનું છે. જીના વિચારને રૂઢી બંધાયેલ નીકો વરવિક્રયના ખર્ચના કારને બ્યાલ જાગે છે, યા તો એના જેવી અનેક રીખાતી, ને કુટુંબકલેશના પાપે વિનાશ પામતી, બીજીઓનાં જીવન-ચિત્ર જોઈ કન્યાના જન્મને ધન્ય નથી લેખતા; એ સાથે કુલીનતા, વિગેરેના પ્રશ્નો એટલા અધરા છે કે એવા રૂઢીબદ્ધ કુટુંબમાં જન્મ પામતી એ કન્યાનું બાળી જો એ જ રસ્તે છુંદાવાનું હોય તો એને કોઈ પણ એમ કહી દે કે એ કન્યાનો ભવ બપમાં જ છે; તો એવા કુટુંબમાં પ્રણ જન્મ કેમ આપતો હશે ?

કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે કે—

હરિ ! અમૃતના ઓષ ન્હોતા છેટા ને દેવનાં દાન દીધાં;
કી ખારે ખારે સાગરે હશેટ્યાં કે પારમાં કેમ કીધાં ?”

આમ પોતાના જ હાથે પોતાના રૂઢી બંધનોને ત્હાં, પોતાનું પ્હાલું; બાળક જીવનભર, સહીમા ભરાશે, એ ચિત્રનો ખ્યાલ આવતાં કોને, લાગણી ન થાય ? પણ કોણ જણે એ લાગણીને સાચી કરી દેખાડવાની હિમ્મત આપણા સમાજમાં હજી પુરી પ્રગટી નથી. આવી રૂઢી મા પ્રલાણીને એ માતા પિતા ચ્હાતા નથી, ઈચ્છતા નથી; પણ અચાનકતાના પરિણામરૂપ એમના વિચાર પ્રભાણેની 'આખર' એને ખાતર, જેને માટે પોતે આટ-આટલા અંતરથી બળે છે, તેનો જ ભોગ આપે છે ને મોટાઈ માને છે. આટલી માનસિક નિર્બળતા જ્ઞાંત્રી સુધી પ્રવર્તે છે, ત્હાં સુધી કન્યાજન્મ આકર્ષકારક ગણાય એમાં નવાઈ શી ? કન્યાવિક્રય અને સાટાપેટી રૂઢીના પૂજકો કસાય કન્યાના જન્મને આવકારદાયક ગણતા હોય, તો એમાં પાપ વાસના છે, એટલે એ રીતે પણ, કન્યાનો આવો જન્મ ફુર્વિચારો જીહલવનાર હોવાથી વધુ દયાજનક છે. આ યજ્ઞ રૂઢીપૂજકોની વાત; પણ કહેવાતા સુધારકોનાં દીલ પણ કન્યાના જન્મને દેવી-જન્મ માનવા જેટલાં વિશાળ નથી જ બન્યા. એમને કાં તો પોતાની, હિમ્મત માટે વિચાર કરવો પડે છે, કાં તો કન્યાના ભાવીનો મંબીર સવાલ ઉભો થાય છે; એટલે ત્હાં પણ એટલી સારી રીતે તો, હજી કન્યાજન્મ ધન્ય મનાયો નથી. આવા સંજોગોમાં હિન્દુ સમાજના અસ્થિરપણાને 'કન્યા' એ બારે પડતો સવાલ છે.

કન્યા જ્ઞાંત્રી આમ અણુમત્ર સાથે અહિં ઉતરે છે, ત્હાંદે એનો વિકાસ પણ એવો જ યર્ષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એને, વિકાસનો, વખત જ કપ્પાઈ રહે છે ? આડ કે-અગિયારે, રૂઢીપૂજકો એને સ્ત્રી બનાવે છે, યૌવન ન જોયું ત્હાં પ્રૌઢતા પાઠ જણાવે છે. બાળ ખેલોમાંથી હજી મ્હો ઉંચું નથી કર્યું, ત્હાં સંસારની રંગભૂમિ પર ઉતારે છે, સ્ત્રી કોને કહે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, પણ, ન આપી શકે એને સ્ત્રીધર્મ પાળવા કઠોર આદ્ય કરે છે । પતિ શું ને પત્ની 'શું,

તેનો જેને ખ્યાલ નથી, એને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવે છે ! પોતે બાળક નથી મટી ત્યાં બાળકની માતા બનાવવા માતૃપિતા ઉચ્ચાંનીચાં થાય છે ! આ સિતમ નહિ તો બીજું શું ? આ સર્વ મીઠી નજરે જોનારને શાં સંબોધન દેવાં ? એવાંઓને પૂછવું ધટે છે કે એના માથે જે બાર મૂકા છે, એને લાયક તદમે તેને બનાવી છે, કે બનવા દીધી છે ? જે મનથી એને સંસાર ખેડવો છે, જે શરીરથી એને સંસારનો ધસારો સહેવાનો છે, જે હૃદયથી એને સંસારમાં ઉશ્મ રહેવું છે; તેના એ મનને, શરીરને કે હૃદય, કથાનેય કેળવ્યું છે ? કેળવવાની જરૂરનો ખ્યાલે કદાચ નહિ હોય કે જરૂર જણાઈ યશુ નહિ હોય ! હિન્દુસમાજ લગ્નને પવિત્ર માને એના જેવો ઉત્તમ વિચાર એકે બીજે નથી; પણ એ લગ્ન આજ તો જીવન ખરાબીનો મહા અનર્થ યોગ યથા પડ્યો છે. જે લગ્ન પ્રાણ વિકાસનું વ્રત હોય, એ લગ્ન આમ ખોટી લાવના ભર્યું બની, મનુષ્ય જીવનને એરી બનાવે, ત્યાં નિરાશા સિવાય : બીજું શું હોય ? લગ્નનું પ્રુણ વહેલું મેળવનાર એટલો જ જે ખ્યાલ કરે કે લગ્નના ભાવ જાગે ને લગ્નની ચોખ્ખતા આવે, કન્યાને લગ્ન લાયક ગણવી, તો આ અર્થ તરત ઊકલી જાય : એવી કન્યાઓને એ રૂઢી પુજકો કેવા સંસ્કારમાં ઉછેરે છે, જે બૂલવા જેવું નથી. એની સાથે રમતાં 'આ તહારી સાસુ, આ તહારો સસરો, આ તહારો વર, તહારે તો આવો વર જોઈશું, તહારે તો વઢકણી સાસુ જોઈશું, કે જે તહને ખૂબ ઠેકણે લાવે.' આવી જાતની ખરાબ મનોદશાએ કુમળી કલિકાની જીવન પાંખડીમાં પૂરાય ! સાસુ સસરાનો ભય, પતિનો ભય, ને સસરાની શૂભિનોય ભય કન્યકાની જિગતા મગજ ઉપર પડે, પછી એ અબજા ને બીર બને એમાં ખોટું શું ? એ સર્વ આપણા સમાજની અજ્ઞાનતાનાં પરિણામ છે.

કન્યા તો જે કુળ ઊજળનારી છે. એને ન કેળવે અને એક કુળનો રક્ષણ કરતાં કુમારને કેળવણી આપો એ કચ્છના ન્યાય ?

ઉલ્લટ કન્યાને તો બમણી રીતે કેળવવી જોઈએ. એના ચારિત્ર્યને ધડવા માતપિતાએ ખુબ કાળજી રાખવી જોઈએ. પોતાની દીકરી એટલે પોતાના ચારિત્ર્યની પ્રતિમા પારકા ઘરે જાય ને યશ પ્રાપ્ત કરે, એ ઇચ્છા છે તો એની પાસેથી ઇચ્છવામાં આવતી વસ્તુનું વર્તન માતપિતાએ પોતે રાખવું જોઈએ, જે એ તરફ દુર્લભ રાખશે ને ત્હમો માતપિતા જ હલકા ચારિત્ર્યને પોષણ આપશે, તો ત્હમારી દીકરી ત્હમારા શીખવેલા પાઠ સાસરે ભજવશે, ને ત્હમારે પરતાવું પડશે. પુત્ર તો ઘર જ રહેવાનો છે; એનો ભય પુત્રી જેટલો તો નહિ જ, એથી કન્યાકેળવણી દ્વારા એના ચારિત્ર્યનું ધડતરકામ કાળજી પૂર્વક કરવામાં માતપિતા પાછું ન જીવે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પુત્રને સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી યોગ્ય કેળવણી આપી વ્યવહારકુશળ બનાવો, ને પુત્રીને અંધકારમાં રાખો એમાં મનુષ્યત્વનો ભેદ છે. શું કન્યા મનુષ્ય નથી? સ્વાર્થસાધના અર્થે અપાયેલી પુત્રની કેળવણીમાં ઉદારતા નથી અને સ્વાર્થના અભાવે પુત્રીને નહિ અપાતી કેળવણીમાં પાપ છે. એવાં પાપ વહોરવાં કેને પોષાય? માત પિતાએ પોતાના માતૃ-પિતૃત્વના ધર્મ નથી જાણ્યા ત્હાં સુધી એ અજ્ઞાનતા આલે છે. પોતાની ફરજ ન જાણી એ પદને ભોગવવું, એમાં યે પાપ છે. વાસનાનાં પરિણામરૂપ પરિવારનાં ભાવી એવાં હોય એ ચોક્કસ છે. એવાં આજ ન જોઈતાં પોતાનાં બાળકો પોતાનાં અધુરાં પુરાં કરવા આવેલાં દેવી આત્માઓ છે, એમ સમજી એમને સરખે અંતરે રાખી રૂઢી વિગેરેના દબાણમાં નહિ આવી જઈ ખોટી રીતની મોટાઇના લોભે ન તણાતાં, પોતાની લાગણીને કાર્યમાં મુકવા જેટલી સાચી હિમ્મત ધારણ કરવી એમાં મનુષ્યત્વનો ખરો અર્થ છે. એ રીતે કાર્ય થશે, એવો પ્રવાહ વહેશે ત્હારે જ કન્યાનાં સાચાં મુલ્ય અંકાશે. કેટલાક સુધરેલાં ચહેરીજીવનમાં કન્યાનો અર્થ સ્હમજાયો છે એમ માનવું પડે, તો પણ એ આપણા સમાજની આહરેખા જેટલું જ મજબૂત, હજી હિન્દુસમાજનાં અર્થમાં એની

એ દશા આજે ય તે કમકમાડી બરી ઉભી છે. એ સુધારવાને શાં પગલાં લેવાં એ એક વિચારણિય પ્રશ્ન છે.

કન્યાના સંસ્કારોમાં એક નજીવી ગણાતી વસ્તુ પર ખાસ લક્ષ્ય આપવા જેવું છે. કન્યા-કુમારિકાથી ન એકલાં કંઠધારિ જવાપ, કે ન કોઈ સાથે બોલવાની છુટે અપાપા! એના દરેક વર્તનમાં શંકાની નજર રખાય છે; માતૃપિતાને એના માટે બચ જ રહે છે. આવી જાતના વાતાવરણની ઉંડી છાપ એ પડે છે કે મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રી થતાં પશુ એને ખુણેખુણે બચ બાંસે છે એને પોતાના બચાવ કરવા જેટલી હિંમત પર વિશ્વાસ નથી રહેતો. પોતે પોતાના માટે વહેમ રાખતી બને છે, લોક લાજની ખોટી અસર એના મનને ગુંગળાવ્યા કરે છે; એટલે એની બિરતામાં વધારો થયેલો આપણે જોઈએ છે. આપણે જો આપણી કન્યાઓ પરના આ શંકાશીલ વાતાવરણને દુર નહિ કરીએ, ત્હાંસુધી, એ કન્યા, સ્ત્રીજીવનની ગંભીર જવાબદારી, ને આવતી અક્યથોનો, સામનો કરવા જેટલી યોગ્ય નહિ બને. એના અહમયર્થ માટે કાળજી બલે રાખો: અહમયર્થ પાલન એ બાવી જીવનનું સાચું બાથું છે. પશુ એને ઊપરની રીતે પાળી સકાવાના મનોરથ ખોટા છે. એમાં આપણો સમાજ વિનય નથી પામ્યો. અહમયર્થની જ્યોત સાચવવા એને એવી વાર્તાઓ કહી, એવા વાતાવરણમાં રાખો, એવું વર્તન રાખો, પશુ એ કન્યા આગળ કાળાં ચિત્રો, ને દુરાચારી જીવનનાં ચિત્ર વાંચન કે દર્શન તો ન જ થવા દેવાં જોઈએ. એને જે રીતે અહમયર્થ અક્ષત રાખવાની ટેવ પાડો, તે રીત શુદ્ધ હોવી જોઈએ કે જોથી એને અહમયર્થ ખંડનની કુલ્લક વાસના, એનો કૌમાર-અવસ્થામાં ન જાગે. એ માટે, એ પગાવવા પ્રથમ તો માતૃપિતાએ પોતાના ચારિત્ર્યને મર્યાદાશીલ રાખવું. જોઈએ; નહિતર સમ્રાજમાં આવેજતી કુમારિકા એ માતૃપિતાના અમર્યાદિત વર્તન જોઈ, કંઈ જુદો જ પંથ પકડી બેસે; બચને અહિં, રચાન છે; એ સંજ્ઞાજીવ જોઈએ યોગ્ય સમ્રાજે પહોંચેલી.

કન્યાઓની અવસ્થાને પવિત્ર રખાવનારના પ્રયાસ ધણા જ એતન હોવા જોઈએ, એવાં નાટક-સિનેમા કે એવી ગમતરમતમાં એને ન. યોગ આપવો કે જેથી એનું વલણ બદલાય. એથી એમ નથી કે એને એવી છુટ ન આપવી, પણ આપણે જે રીતે એના જીવનને ધડવા માગતા હોઈએ, તે રીતના વલણે વળે, એમ માતૃપિતાએ વર્તન કરી એના જ મગજને એવું બનાવવું જોઈએ. આજના સુધારકો એવા વલણની હદ ઓળંગી જતા લાગે છે. કુમારીકા કે કન્યાને સ્વતંત્રતા બંધે અપાય, પરંતુ દરેક ચીજને મર્યાદા હોવી જોઈએ, કારણ અમર્યાદિત, ને નિષ્કાળજી પૂર્વક અપાયેલી સ્વતંત્રતા સ્વગર્હતામાં પરિણમે છે. એટલે એનાં પરિણામ બંધે જગતની નમ્રે કાળાશ ભર્યા ન દેખાય, પણ બાહ્ય સુંદરતા સાથે એ અંદરથી સડાવાળા બને એ સ્વાભાવિક છે, કન્યાની મનોહ્યા પવિત્ર રહે એ ખ્યાલ તો વિસારવો ન જ જોઈએ. એટલે એ પ્રમ્નને આગળ કરી કન્યાને ખોટી છૂટ આપવાના વિચાર અચોચ છે. પુત્રને પણ એટલી બધી છૂટ અપાયજ નહિ. અહિં તો બિપરની વિગત બને જાતિને સરખી લાગુ પડે છે.

જેટલું અઝયર્થભર્યું કૌમાર સચવાશે, એટલું નારીજીવન જોમવાળું ને શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ બનશે. આત્મમદ્દા વધશે, વિચારશીલ બનશે, સંયમશીલ બનશે, ને જીવનની સરળતા પામશે. એ ધ્યાનમાં રાખી કન્યાજીવનના ધડતર માટે માતૃપિતાએ પોતાના ધર્મને નહિ ખૂલવો જોઈએ. કન્યા એજ માતાનું સાચું ધરણું છે. એજ એના જગતને જેવા માટે મુકાયેલા ચળકતો દાગીનો છે. એની કિંમત જગત જે કરે તેટલી કિંમત માતૃપિતાની આખરની ગણાય. એને એવા આ દાગીનાને કેમ સાચવવો, કેમ સંભાળવો, કેમ સંરક્ષવો, ને કેમ ઓપ આપવો, કેમ ઝળકતો બનાવવો, એ માતાની કાળજી પર આધાર રાખે છે. માતા તો પોતાની અડચણો સારી પેઠે જાણે છે કે પોતામાં રહી ગયેલા કયા દોષો કે અણખીલી શક્તિને લઇને. પોતાના આ

જીવનમાં નડતરે! આવે છે. તો પોતાની કન્યા માટે એ અનુભવનો સદુપયોગ કરે એ માતાની અગમશુદ્ધિ આવકારદાયક છે. પિતા કરતાં માતા સ્ત્રીજીવનનું ઘડતર સુંદરતર કરી શકે; એથી પોતાનો જાતિ અનુભવ અહિં ઉપયોગમાં લે તો ઘણીજ સરજતાથી કન્યા, બાવીની સંબળ સ્ત્રી બની શકે.

કન્યાના કુમળા મગજ પર હાલની સ્ત્રીમનોદશા જે માત્ર કપડાં લતાં, દાગીના, ને મોજશોખ માટે ને ફેશન ખાતર ધકાર્ષ ગ્રામ છે, તેની છાપ ન પડે એવી સાવચેતી જરૂરી છે. કારણકે એવી વૃત્તિઓને લઇનેજ સ્ત્રી પોતાની એવી જરૂરીઆતોથી સંતોષ પામવા મથે છે; અને એ પતિ યા સાસર એનેજ સુખી ગણે છે કે જેમાં, પોતાની મોહભરી વાંચનાઓ પુરી પડે છે. આવીજ એ વૃત્તિના કારણે સ્ત્રી ખોટી લાલચ વશ ચતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સાચું પુછો તો એ લાલચને લઈને જ સ્ત્રી પોતે મોહિની બનવા મથે છે; અને પોતાનામાં રહેલી સ્ત્રી શક્તિને ખીજાની વાસના તૃપ્તિ અર્થે વાપરી દે છે. સ્ત્રી એની ખાતર, આવી અધમ મનોદશાના કારણે આમ સ્ત્રીત્વને વેકરી નાખે છે. એ દુર્ગુણે તો અધમપણું ભોગવવું પડે છે. અને પુરૂષની ખોટી અધીનતા દ્વારે કરી સ્વીકારી લઈ માત્ર ભોજ્ય વસ્તુ બનવામાં પોતેજ કારણ બૂત બને છે. એ જડ મોહની વાતો સાંભળી કે સંભળાવી, એ તરફ વલણ ઠોરવી, એમાંજ એની મોહકતા, આનંદ, પ્રેમ, સુંદરપણું, ને તૃપ્તિ સમાય, એવી જાતની પોતાની અજ્ઞાનતામાં પણ બાળકન્યા પર ખોટી છાપના સંસ્કાર ન પડે, એથી ચેતવું જોઈએ કે જેથી સ્ત્રીત્વના સાચા ભાવ એનામાં જાગી શકે; અને આ અધમતામાં ન મોહાય એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા બુદ્ધિનું ન જ જોઈએ.

હિન્દી ભાષામાં એક લોકગીત છે; જેમાં એક સ્ત્રીની કથની નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે. આ રથાને એ જાણુવી ખાસ ઉપયોગી

એક જણને સાત પુત્ર દતા. ત બાઈ વચ્ચે એક પહેન

હતી. બહેનનું નામ ચન્દા હતું. સાતે ભાઈએ પરદેશ ચાલ્યા. ચન્દા પાછળ પાછળ ચાલી, ભાઈઓએ એક ચન્દ્રદારની આશા આપી પાછી વાળી. ચન્દા ભાઈઓની ભુલાઈને ચન્દ્રદારની આશાએ ભૂલી રહી નહિ. આમ દાળતી ઘેર આવી.

વર્ષો વીત્યાં ચન્દા સાસરે આવી હતી. ભાઈઓ પરદેશથી પાછા ફરતાં બહેનના ધરના બારણે ઉભા રહી ચન્દાને બોલાવી ચન્દ્રદાર આપી રવાના થયા.

ચન્દ્રદાર સાસરાના ધરમાં એકે જોયો, બીજાએ જોયો ને સર્વે વહૈંમાયાં કે ચન્દા દુરાચાર કરતાં શીખી છે ! એમ ન હોય તો ચન્દ્રદાર ક'હાંથી ?

આથી સસરા પક્ષના બંધાંએ એના ભાઈઓને બોલાવ્યા. ચન્દ્રદારની વાત તો બાબુજી રહી ગઈ, માત્ર એના શિયળસંગની વાત આગળ મુકાઈ, અને ચન્દાને પીપર પાછી લઈ જવા એના ભાઈઓને કહેવામાં આવ્યું. ભાઈઓને લાજના માર્યાં મોં સંતાડવું પડ્યું; અને વેવાઈ પક્ષની ગાજો સાંભળવી પડી. ચન્દાએ જિન્દા જીકળતા તેલમાં હાથ નાખી પોતાના શિયળની ખાત્રી કરી આપવા દિગ્ભ્રમત ધરી. અને બંને પક્ષની વચ્ચે ચન્દાએ જીકળતા તેલમાં હાથ નાખી તેલમાં સતીત્વના પ્રભાવે શીતળતા સાબીત કરી આપી. જે જોઈ ભાઈઓની છાતી હરખથી ડુલાઈઃ બહેનને વધાવી લઈ સાચેજ ઘેર લઈ જવા તૈયાર થયા. ચન્દાનાં સાસરીયાં જખવામાં અને એનો પતિ રડવા લાગ્યો.

આ ઉદાહરણ દિન્દુસમાજની જે બાબતો સમજાવે છે. એક તો સ્ત્રીજાતિ પરનો વહોમ, અને એથી એના જીવનની ખરાબી; બીજું એ કે સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય માટે સાસરાનો પક્ષ જોખમ વહોરતો નથી. એ તો જે માતૃપિતાની એ દન્યા, તેનો જ એ દોષ, તેની જ જોખમદારી, એ કેટલેક અંશે સકારણ જણાય છે. જે માતૃપિતાએ

એનું જીવન ધડતું હોય તો એ સાચાં જોખમદાર છે. પણ સાથે એ બૂલતું નથી જોઈતું કે કન્યાને કૌમારવસ્થાના રમકડાંના જેવે બાળી નાખી પુત્ર માટે ઘેર લઈ આવનાર સસરા પક્ષના બાળે એના ધડતરનો રોય બેસે છે. જે કન્યાએ માતપિતાને ત્યાં જન્મી સંસ્કાર પણ મેળવ્યા નથી, એના ચારિત્ર્ય માટે વખત નથી મળ્યો, ત્યાં એનો સાસરા પક્ષ જ ખર્ચે તો જોખમદાર છે. પણ રૂઢીના પ્રાણદ્યે માતપિતાને શરમાવવા કોઈ ચુકતું નથી, આ શોચનીય બાબત છે. તેથી ઉપર કલા પ્રભાણે કન્યા પરની ચંકાદ્રષ્ટિની રીત સ્ત્રીજીવન પર વહેમ ભરેલી રૂઢ બને છે.

આવા મલિન માનસને અગતું કરી, સંસારીઓ જ્યારે કન્યાના ઉછેર, અને બાલિ જીવનને સુધારવા પ્રેરાશે, ત્યારે જ સમાજની ઉત્તરિતી આશા શક્ય છે, ત્યારેજ કન્યાના વામન સ્વરૂપમાં જગત્ જનનીનાં વિરાટદર્શન થઈ શકશે; અને ત્યારે જ કન્યાનો જન્મ આશિર્વાદ સમો મનાશે.

“કેળવણી”

“આપંણી સ્ત્રીઓ વિષયનું પાત્ર શીટી
રમેયણુ ‘મટી,’ ‘સહચરી ને’ અર્ધામતા, પુરોના
સુખદુઃખની બાગીયણુ ન બને, ત્હાં સંગી
આપણા સર્વ પ્રયાસ ‘મિથ્યા’ જણાય છે.”

મહાત્મા ગાંધીજી

કેળવણી

જગતના મહા વ્યાપારને વ્યવસ્થિત કરવા કૌટુંબિક સંસ્થાની રચના કરવામાં આવી ત્હારે સ્ત્રીઓએ સેવાના સન્માર્ગને માટે કુટુંબ વ્યવસ્થાની ફરજો પ્રથમથીજ પોતાને માથે લીધી. એથી વખત જતાં એજ જીવનહેતુ સમજવા લાગ્યો, એમ સ્ત્રી-જાતિ ધરનેજ ઉપયોગી મનાવા લાગી. અને મનુર સ્થિતિએ જઈ ફરી. ત્હારે બીજી બાજુ સમાજે જે જે પ્રશ્નો પર વિચારણા ચલાવી, સુપંથ સ્વીકાર્યો તે સર્વ કુટુંબ પેલક અને કુટુંબ પાલકની અગવડો દૂર કરવા અર્થે જ. એથી તાલીમ અને કેળવણી પુરૂષને કંઈક અંશે સરળતા આપતી આવી; પરંતુ ત્હારે આજ રીતી અખત્યાર થઈ, અને માત્ર કુટુંબ પાળકે જ (પુરૂષ જ) સમાજનું એકલું અંગ મનાયું. ત્હારે કુટુંબોમાં અવ્યવસ્થા; અચાન, અને જડતા આવી ગઈ. સ્ત્રી અંગ નબળું પડ્યું. અને માનવસમાજ ઉત્તતિના આકાશમાં એક પાંખે બિહી ન શક્યો, એટલે દીલો પડ્યો; પુરૂષ અંગ લુલુ જન્યું; એનાં કારણો શોધતાં વિચારણાનો અંત એ આગ્યો કે ‘ સ્ત્રીઅંગને પોષણ આપી મજબુત બનાવી સ્ત્રીજાતિની ઉજની સાધવાના પ્રયાસ કરવા.’ એ પાંખની યંક્તિ એક પાંખમાં હોય તો પણ એક પાંખવાળું પક્ષી નજ ઉડી શકે, એ સાત્ય સમજાયું કેટલાકે સમય સુધી સ્ત્રી આખીયે ઉઘી છે. ગારત-

-વર્ષ પશુ ઉધે એમાં નવાઈ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષમાં જગૃતિ આવતાં
 ઉપરનું તત્ત્વ તત્ત્વવેતાઓના મગજમાં કસ્યું. યુરોપમાં નેપોલિયને
 હમ્યાર્યું; અને દેશદેશના વીરનાયકોએ સિદ્ધ કર્યું કે 'સ્ત્રી જગત-
 -જનની છે તેના પછાત પડવાથીજ આપણે આગળ વધવાને બદલે
 પાછળ પડતા જઈએ છીએ. સમાજના એ મુખ્ય અંગ અને બેમાંની
 એકે એ પાંખને ઊડવાની તાલીમ અપાવા સિવાય, કોઈ દેશ કે કોઈ
 પ્રજા આગળ નહિ વધી શકે. માટે બંને પાંખોને ઊડવાને સરખી
 તાલીમ, સરખું પોષણ મળવું જોઈએ. સમાજનું એ ધ્યેય હોવું
 જોઈએ. પ્રયાસો શરૂ થયા, ને સ્ત્રીઓને બહારના વાતાવરણમાં મુક-
 વામાં આવી, સ્ત્રી-જગૃતિ જગતમાં ફેલાઈ, એક વખત પરદેશી
 દુમલાના બપે આ ઉજવલ ભારત રૂઢીબંધનોમાં જકડાયું હતું. સ્ત્રી શીયળ
 સાચવવાને અર્થે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓને એવી કોઈ છૂટ અપાતી
 નહોતી. પવિત્રતા માટેના એ સર્વ પ્રયાસો હતા. સ્ત્રીઓ પવિત્ર
 રહેશે તો કોઈ વખત પણ ઉદય થશે, એમ ભારત વાસીઓનું માનવું
 હતું. પણ એમ કાળને અનુસરી ચાલવા જતાં, શાંતિના સમયે પણ
 એ રૂઢી બની ગઈ; અને સ્ત્રીઓ અચાન રહી કે જે કારણથી ભારત
 વર્ષની પ્રજા બીજી પ્રજાઓનો સાથ કરી રહી નહિ. આપણું
 સ્ત્રીજીવન અબોલ મથાવ છે, એ માત્ર આશંકિત
 જીવનનો ભાસ આપે છે. હૃદય વિરોધી વર્તન કરવાને ફરજ
 પણ પડે અને સહેવું મેં પડે! આ સ્થિતિ ટાળવાને કેળવણી
 એ એકલો હથાવ હાથ ધરવાને આપણે સમાજ કંઈક જાગ્યો લાગે
 છે; પણ કેળવણી એટલે શાળા ને કોલેજ શિક્ષણ એજ અર્થ રૂઢ
 થઈ પડ્યો છે. પુસ્તકોનો અભ્યાસ અને વાંચન લેખન એજ કેળ-
 વણીની રક્ષા જેવું સમજાઈ ગયું છે. એની આવશ્યકતા જો કે ઓછી ન
 આંકી શકાય; પણ એ દ્વારા મેળવાતા જ્ઞાનની હિપથોગિતા સ્ત્રીજનિતિને
 ફટલી છે, એ વિચારનો અભાવ આજ સુધી થોડે અંશે પણ જણાય
 છે. કોલેજોમાં અપાતા શિક્ષણમાં ફેટલીક છૂટછાટ વગર, શિક્ષણ

પુરુષ અને સ્ત્રીને સરખું જ આપાય છે, એક જ પાઠ શીખાય છે, એથી એમ વારંવાર પોકાર થયા કરે છે કે આ વલણ 'બદલાતું' નોંધએ; ને સ્ત્રીઓને સ્ત્રી ઉપયોગી શિક્ષણ આપવું નોંધએ. યોડાજ અનુભવે આપણા સમાજને કંઈક કડવો અનુભવ થયો હોય એમ લાગે છે; અને તેથી સમજી શકાય છે કે 'કોલેજનું' 'આજનું' શિક્ષણ સ્ત્રી જીવનને ઉન્નત બનાવવા અર્થે ઝિટકું બહું ઉપયોગી નથી— જીલકું એવી કન્યાઓ કે સ્ત્રીઓ પુરુષ વર્ગની પેઠે ધર કામથી 'દુર જતી' દેખાય છે. સર્વત્ર એવું નથી પણ દરેક તો જરૂર પડે છે. એ વસ્તુને બાજુ મૂકીએ તોપણ એ શિક્ષણ એ સ્ત્રી-કેળવણી તો ન જ ફક્ત શકાય. જામડાઓમાં કેટલેક ઠેકાણે કેળવણી આપાય છે, તે શાળા શિક્ષણ પણ અધૂરું જ હોય છે એટલે એવી તો અર્ધજગત દશા પ્રાપ્ત કરેલ સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાં ઘેર ઘેર જડી આવશે; અને કોલેજમાં શીખેલી સ્ત્રીઓની પણ આજ સંજ્ઞા વધતી જાય છે; પણ સમાજની સુધારણામાં દરેક પડતો હોય એમ લાગતું નથી એથી ગૃહણીને માતૃધર્મ એ બે મુખ્ય દિશાની કેળવણી સ્ત્રીઓને મળવી નોંધએ.

ગૃહણીધર્મમાં ગૃહવ્યવસ્થા આખી સમાધિ જાય છે! અને એ ગૃહવ્યવસ્થામાં ગૃહ ઉપયોગી દરેક વસ્તુનો સમાવેશ થાય. જેને ધર ચલાવવાનો કંટાળો છે, અગર જેને એ તરફનું શિક્ષણ નથી, એ સ્ત્રી-કેળવણી નથી. પત્નીધર્મ સાચવવો એ સામાન્ય જુદિનું કામ છે. પોતાના પતિ સાથે કેવા સહકારે રહેવું, અને કેવું વર્તન રાખવું, એ સીના પોતાના વિચારનું કામ છે; પણ માતૃપદની દરજ્જે કેમ અદા કરવી, બાળકોને કેમ ઉછેરવાં, કેમ પોષવાં, કેમ સંભાળવાં, એ શિક્ષણ એ કેળવણી આખી શકાય ને લેઈ શકાય તેવી છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ પોતાની એ રિચતિના અચાનપણાને લીધે વૈદિક રીતે કેટલોક મંબીર બૂલો કરે છે; ને તેથી એમને કેટલાય નોખમ બેડવાં પડે છે. એ શિક્ષણ કેટલું અગત્યનું

છે, એ સર્વ જાણે છે: પણ એવું કંઈ કરવા પ્રયાસ નથી થતા
 એ ખોટું છે. જેના પર ભારી સમાજનો આધાર છે, તે
 'દયાનું' જો સીને જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર પુસ્તકિયા શિક્ષણના
 પાઠ માં કવિતાના ભાવ, બેદ, ને વિવેચન, ગોખી, એ જોખમમાંથી
 બચી શકે ખરી કે? આ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી યોગ્ય પગલાં
 ભરવાને જુદી જુદી સંસ્થાઓ પોતાના ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય જામરની
 સીઓને સી ડોક્ટરો પાસે શિક્ષણ અપાવે એ ખાસ ઇચ્છવા યોગ્ય
 છે. દરેક સીએ નર્સનું કામ જાણવું જ જોઈએ. જો સી
 પોતે એ કામ જાણતી હશે, તો ધણીજ ઉપયોગિતા પોતાની અને
 પારકાની પુરી પાડશે. આતો જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રસવ વખતે ડોક્ટરને
 નર્સ માટે તકાત્તી આણે છે. એવે પ્રસંગે જો બધી સીઓ
 મીડવાઈઝનું શિક્ષણ ધરાવતી હોય તો સામે મ્હો વિકાસીને જોમી ન
 રહે, ને તાત્કાલીક ઊપાય અજમાવી રાહત આપી શકે, તેવી જ રીતે
 પોતાના બાળ બચ્ચાના ઉછેરનું કામ, તેમની તંદુરસ્તી સંભાળવાનું
 વિ. કામો જો સીઓ નર્સિંગનું કામ જાણતી હોય તો પોતે
 કરી લઈ મનમાનતી રીતે પ્રજાને કેળવી શકે. આ વસ્તુઓને મ્હારા
 હિસાબે સમાજે જલ્દી હાથ કરવા જેવી છે; અને સાચી સી કેળવણી
 એમાં જ છે. એના સિવાય રાખવું કે ઘર સંભાળવું, પતિપરાયણ થવું
 કે જનની બનવું એમાં અધુરાપણાનો અંશ રહેશે છે. એની પાછળ અનેક
 રહસ્યો રહ્યા છે, એ સર્વમાં કુશળતા મેળવવા લાયકાત માટે શિક્ષણ લેવું
 એનું જ નામ સાચી સી-કેળવણી: આથી એમ કહેવા હું નથી માગતી
 કે કોલેજ શિક્ષણ જરૂરી નથી, અમર નકામું પણ અર્થ એ છે
 કે એ આર્ટ કોલેજોમાં આવા સી ઉપયોગી વ્યવસાય શિક્ષણનો અભાવ
 છે તો એ શિક્ષણ, એ કેળવણી તો નથી જ. માટે દરેક કોલેજમાં
 સી ડોક્ટરો મારફત મીડવાઈઝરી, ને નર્સિંગનું જ્ઞાન આપવું જ
 જોઈએ. અને ત્યારે જ કેળવણી સાચી ગણાય. બાકી હાલનું કોલેજ
 શિક્ષણ તો આનંદના વિષય તરીકે અમર સારા બાપા જ્ઞાન તરીકે

કામ આવી શકે અને કદાચ એના પ્રતાપે સારું બોલતાં કે લખતાં આવડે એટલે કાપણુ કર્તા કે લેખક બની શકાય; પણ એથી કંઈ જીવનના ગંભીર પ્રસંગોએ ઉપયોગી થવાય એવું કંઈ નથી—એટલે એ પ્રેરક્રિયા શિક્ષણને ઠીક ઠીકો માટે નિષ્ફળ શિક્ષણ તરીકે ઓળખું છું કૌલેજ—શિક્ષણને લીધે સમાજના જાહેરજીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ શકાય, અને પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટપણે આગળ મુકી શકાય, એવી રીતે એ શિક્ષણ કંઈક ઉપયોગી જણાય છે. એ સર્વ સાથે પણ—એમ તો ન જ મનાય, કે એ પ્રભાવ માત્ર કૌલેજના શિક્ષણમાં છે, મુંબાઈની કેટલીક સ્ત્રી સંસ્થાઓના સ્થાપકો ને સંચાલકો કૌલેજ શિક્ષણથી બહિર્મુખ હતાં પણ તે કૌલેજ શિક્ષણને શરમાવે તેવું સ્ત્રી ઉપયોગી કાર્ય કરી શક્યાં છે. એ વાત સર્વવિદિત છે. આથી કૌલેજ શિક્ષણ ઉતારી દેવાનો કાર્પ કરિદો નથી પણ એ સાથે સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોને રચાન ખાસ મળવું જોઈએ એ હેતુ છે; કૌલેજ શિક્ષણમાંના ઐચ્છિક વિષય ઇતિહાસ અને મેથમેટીક કરતાં માતૃત્વ, બાળઉછેર, નર્સિંગ, મીડવાઈફરી, એ વિષયોને પ્રથમ ગ્રહણ કરવા જોઈએ એ તરફ અણગમો રાખનારા અધુરી જ કેળવણી લે છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આજકાલ કેલવણીમાં કૌલેજ ને શાળાની સહકેળવણીનો સવાલ મુખ્ય ચર્ચ પડ્યો છે. એવી રીતે લેવાતી પુરુષસંગી કેળવણીના લાભ નથી એમ ન કહેવાય, એમાં ભાતુભાવ ને ભગિનીભાવ વિધતો જોઈએ, સ્ત્રી અને પુરુષમાં એક મેક માટે માન વૃત્તિ જાગ્રત થાય, અને ખોટી લાજ તે પુરુષોથી ડરવાની પડી ગયેલી ટેવ વિસરાય, ખોટા વહેમોને ભૂલી જવાય, પુરુષની આજની આગળ પડતી પ્રવૃત્તિઓ જોઈ પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા જાગે. સાથે સાથે બહોળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પુરુષ સંગે સ્ત્રીએ—સ્ત્રીએ પુરુષ સંગે જીવન જોડવાનું છે તો બંનેના શિક્ષણ સહચાર હોય એ ખોટું નથી; પણ એ સર્વને પહોંચી વળવા માત્ર એકજ સવાલ પુછું છું કે સ્ત્રીઓ

પોતાની ઉત્પત્તિ ધ્રુવે છે, બ્યક્તિ સ્વાર્ત્ર્ય માગે છે, આગળ આવવા મથે છે, તો કીર્તિ માટે અલગ કોલેજ કેમ ન સ્થાપે ! કે જેથી એક કીર્તિપ્રેમી શિક્ષણ માટે જ ખાસ કોળી રખાય, એવા અભ્યાસક્રમો ગોઠવાય, તો દરેક જાતની ઉત્પત્તિના આશાભર્યા અવાજો એ કોલેજમાંથી નીકળે; સહ કેળવણીથી માત્ર પુરુષની હરિશ્ચંદ્ર કરવાનો ખાસ શુભ કેળવણ છે. એ લાણે તે આપણે લાણુ, એ કરે એમ આપણે કરવું અને એમ પુરુષ જાતિની સાથે સાથે ઠીક રહેવું. આમાં માત્ર અંધ અનુકરણ જ દેખાય છે. પુરુષોને આગળ 'જતા' જે રીતે જે રસ્તે જાય, એજ રીતે એજ રસ્તો પોતે પકડી લઈ કીર્તિ આગળ આવવા ધ્રુવે છે. ઉત્પત્તિ-સાધનાના ને તે માટેનાં તપ ધ્રુવવા યોગ્ય છે, પણ આમ તો નહિ.

કેટલાકે આ સહકેળવણીને ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ ખોટી ગણે છે. અને એ માન્યતામાં તેઓ સાચા કે ખોટા એ તો પરિણામ ઉપરથી જોઈ શકાય, પણ એટલું તો ખરું કે એથી જે અસર કી જીવન ઉપર પડે છે એ ખૂબ વિચારવાનું જરૂરી છે. સહકેળવણી એક વસ્તુને ધણીજ આગળ લાવી મૂકે છે તે સ્વતંત્ર વર્તન છે. યુવાન-અવસ્થા એ હરેલપણાથી કંઈક છેટે છે; અને એ અપકવ સ્વભાવે સ્વતંત્ર, સ્વચ્છંદતામાં પરિણમે એવો લાયક શબ્દ ખોટો તો નથીજ એટલે એવી ધણી બાજુઓમાં સહકેળવણી નારીજીવનને એટલું બધું જરૂરી નથી એમ લાગે છે. માટે કીર્તિપ્રેમીઓની આપણને પ્રથમ આવશ્યકતા છે, એ સ્થાપવા ને એની મારફત કીર્તિજીવનને યોગ્ય કેળવણી અપાવવી એ કેટલેક અંશે અગત્યતા લાગે લાગે છે. આપણી કીર્તિજીવણીનો મુખ્ય મુદ્દો યુરોપિય કીર્તિજીવણી જેવો નથી. દ્રવ્ય-પાર્જન એ એનો હેતુ નથી એ બાર તો આપણા પુરુષવર્ગે ધરકામ શીવાય પ્રથમથીજ પોતાને માથે રાખ્યો છે, અને જો ન્યાયવૃત્તિથી કહીએ તો આપણા પુરુષવર્ગે એ માટે કીર્તિની સહાય આજસુધી માગી નથી, પોતાના સંસારની એ જાતની

મુખ્ય બિપાધી પુરુષો મુજે મોટે સહે જાય છે. શક્તિઅશક્તિએ એમને એ બહેલેજ છૂટેકા છે એથી પુરુષોને દ્રવ્યોપાર્જન માટેની તૈયારી કરીને લાયકાત મેળવવી એ ખાસ જરૂરી હોઇ એ માટેની એમની કેળવણી એવા પ્રકારની હોય એ તદ્દન વ્યાજબી છે. દ્રવ્યોપાર્જન એ મંસાર સૂત્ર માટેની ખાસ ને મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુ હોઇ એના પર અવલંબન કરી રહેનાર સારા ય કુટુંબે એના પ્રત્યે સદ્ભાવને ઠાળજી બર્ધુ વર્તન રાખવું જોઇએ એ કોઇ રીતે ખોટું નજ કહી શકાય. એથી એ શક્તિને વળગી રહેતાં પુરુષને કેળવણી આપવાની પ્રથમ જરૂર જણાઇ દત્તી; પણ આજ તો મધ્યમને ગરીબ કુટુંબોમાં એ સવાસ તરી આવે છે કે સહેરોમાં પુરુષોની કમાણી કુટુંબ માટે પુરતી નથી એટલે એમાં જો કોઇ બીજી રીતની સહાય મળતી રહે તો કુટુંબપોષણના અસભ્ય બોળમાંથી કંઇક તો પુરુષોને રાહત મળે એ માટે કેવી જાતનું શિક્ષણ સીઓએ લેવું એ વિચારણિય બાબત છે. આપણા ગૃહસંસારની રચનામાં એવી ગોઠવણ નથી કે જેથી પૂરોપિય મંસારની પેઠે સી બહાર ધધો કરવાને છૂટથી જઇ શકે. કોઈ ઠેકાણે એવી સગવડ કોઇને હોય તો એથી સારાએ સમાજને એ સરળ નજ પડે એ દેખીતું છે. એથી જો શાળા યા કોલેજના શિક્ષણ સાથે ગૃહબિદ્યોગ જેવા કે બરત, ગ્રંથણ, ચિત્રકળા, કાંતવાનું, વણવાનું, શીવવાનું, કે એવી બીજી ચીજો બનાવવાનું જ્ઞાન અપાય તો એવી જાતની સ્થિતિમાં સીઓ પુરુષ જાતિને સહાયજૂત બની શકે. એ સાથે પોતાના બચતના સમયમાં મગજને એમાં રોકી શકે, એથી આપણી સીઓને માથે મુકાવું કુચલી નિંદાનું આજ બેતરી જાય, આ વાત યઈ બાવિખની સીકેળવણીની; પણ એથીએ આગળ સાધ્ય કરવા જેવી એક બાબત બૂલી શકાતી નથી, આપણો આજનો સી સમાજ અર્થ દ્રવ્ય દ્રશ્ય છે, કેળવણીમાં ને સ્થિતિમાં એ સરખો છે, એટલે એમને કેવી રીતે કેળવવાં એ ખાસ વિચારવાનું છે. આ જુસ્સુને લક્ષમાં રાખી ઝુંબારીનું ગુજરાતી હિન્દુ સી મંડલ, લાગિની

સમાજ, સેવાસદન, ચંગ પારસી લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુશન અને બીજી સંસ્થાઓએ વર્ગ કહાડી સ્ત્રીઓના પુરસદના વખતનો સહયોગ કરાવી શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી છે, એ ધર્મનું પ્રસંશનિય છે. આ યોજનાનો ખ્યાલ ન હોય તેવાને જઈ પુછીએ કે જે સ્ત્રીઓ હાલ સંસારમાં પડી ગઈ છે, અને “આવી સ્થિતિની ભોગ બનેલી છે તેને તે સધળાને કઈ રીતે કેળવવી ?” તો એ મુગ્ધ રહેશે પણ જે આ યોજનાની એને ખબર આપીએ તો તરત તેને હર્ષ થશે. એ યોજના સફળ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. એવા ઉદ્યોગ-ગૃહો બિલાડવાની ખાસ જરૂર છે, એ માટે જેટલું વહેલું બને તેટલું સાઈ. તેવા ક્ષાસોમાં, ગુજરાતી સંસ્થાઓમાં, નર્સિંગ, મીડવાઈટરી, બાળ બિછેર, માતૃધર્મને ગૃહવ્યવસ્થા વિગેરેના અભ્યાસો ગોઠવવા જોઈએ કે જેથી એમની ચાલુ જીંદગીમાં એ ઉપયોગી થઈ પડે. સ્ત્રી કેળવણી-કે માતૃત્વ કેળવણીને આવી રીતે આપણે સરળ બનાવી શકીએ છીએ. નેપોલિયનના સ્ત્રી કેળવણીના શબ્દોને યાદ કરનારાઓ પોતે બેસતા શબ્દોનો સાચો અર્થ કરે તો તુરત સમજાય કે ‘દો માતાને શાન’ એ માતાઓને શાન આપવાને કહે છે, આપણે તો એજ સમજવાનું છે; કારણ કન્યા કેળવણીમાંજ રમ્યા પમ્યા રહી, આજ જે સ્ત્રીઓ એ કન્યાઓને જન્મ આપી સંસ્કાર ધડે છે ને બિછેરે છે, તેવી માતાઓને ભૂલી ન જઈએ એ ખાસ ખ્યાલ રાખવો ધડે છે. એથી એવા વર્ગો મુન્નાઈમાંજ નહિ પણ ગામે ગામ નીકળશે. ત્યારેજ આપણો સમાજ સુધરશે એવી આશા રાખી શકારો. માત્ર મુન્નાઈ કે એવા બીજાં શહેરોમાંજ ફુનીયા સમાઈ નથી જતી એ ભૂલવું ન જોઈએ. મુન્નાઈ તો આવન જાવનની નગરી છે. અસ્થિરતાના ઉતારા છે. પણ જ્યાં આખીએ વસતી રહે છે, જ્યાં અચાનકતાને લીધે અનેક રીતે મુશ્કેલીઓ બિભીજ છે, જ્યાં કોઈ જાતનો રસ્તો ન સુઝવાના કારણે, જ્યાં કોઈ જાતના સાધનના અભાવે સ્ત્રી અને પુરુષ અંગ બંને કુન્ને છે, જ્યાં સંસાર એ ભારે વસ્તુ થઈ

પડી છે, ન્યાં કદંબી શ્દીનાજ પ્રભાવ પ્રવર્તે છે, ન્યાં સંસાર એવા
અનેક કારણોને લઈને સજા જેવી લાગે છે; ત્યાં તો ખાસ એવા
વર્ગોની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી આખા સમાજમાં નવ-
ચેતન આવશે અને દેશભરનો સી વર્ગ સખળ બનશે. ત્યારેજ સી
સમાજને સુધરતો મણી શકીએ, બાકી બાદ્ય કદાને જોઈ રાજ
થવાથી કંઈ ખાસ વળવાનું નથી. આપણેજ જોઈએ છીએ કે ન્યારે
આજની સુધરેલી સી મતાધિકાર, સમાનતા, ને સંમતિવધ વિગેરેની
વાત કરે છે. ત્યારે એવા બાંમડાની અસંખ્ય સુધરેલી કરતાં નેવુંવણી
સીએ. એ શું જોજ નથી સમજતી, એટલી બધી અસાનતા પ્રવર્તી
રહી છે તેવા દેશની કેળવણી સીએ, માતાધિકાર, સમાનતા ને
સહ કેળવણીની વાતો કરે તે કરતાં કેળવણી કેળવણીના બરાબ પાડે તે
કરતાં કામ કરવા લાગી જાય, ને પરિચારિકાઓ બને તોજ એમના
તપનું પરિણામ કંઈક અંશે વહેલું આવેલું જોઈ શકીએ.

અત્રે એક વસ્તુ ધ્યાન પર લેવાની જરૂર જણાય છે. સમય
જતાં આપણામાં માત્ર એટલો ફેરફાર થયો છે કે કન્યાને અક્ષરગાન
આપવાને છૂટ મળી છે, પણ સંજેઠ કહેવું પડે છે કે પ્રાથમિક કે
માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવતી કન્યાઓ અમુક સમયે અભ્યાસમાંથી
અદક્ષ થઈ જાય છે; અને એમ અર્ધદગ્ધ બની જાય છે. અને ધીમે
ધીમે બહેન બૂલી માત્ર થોડુંક લખવા વાંચવા નાથવાનુંજ બાકી
રહી જાય છે, એનું એકજ કારણ તે આપણા-લગ્ન: લગ્ન એ
અભ્યાસની છેલ્લી દડ હોય એમ સહેજે માની લેવું પડે છે. સાસરે
ગયા પછી સંસારના જારથી કે શ્દીના પ્રતિબંધથી એની લાગણીઓ
દબાઈ જાય છે કે સાવ સુકાઈ જાય છે. એથી વાંચન પણ વધી
શકતું નથી, કે નવિન વિચાર ચક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માત્ર સંસારનો
દરોડો એમને એમ સાવ અળગણી પેઠે દંકારે જાય છે. અને એમાં
સાવ નહિ લીધેલી કેળવણી જેવી સીઓની સંગાથી બને છે. એ

પરિસ્થિતિ સમજે ઠેકાણે છે તે શોચનિય છે. એના અભ્યાસને ઊત્તમ આપવા સાસરાપણે પણ સગવડ કરી આપવી જોઈએ.

અક્ષરજ્ઞાન વિના સ્ત્રીજીવન નથી જીવાતું એમ તો નથીજ પણ એ જ્ઞાન જો સમ્પૂર્ણ પણે લેવાયું હોય તો વાંચનથી બુદ્ધિ વિચારતા શીખે છે. આપણી અને અન્ય ભાષાઓમાં જ્ઞાનના બંડાર ભર્યા પડ્યા છે, એ જો મેળવવા માટે તો અક્ષર જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, કે જેથી આપણા સ્ત્રીજીવનની અન્ય દેશીય સ્ત્રીજીવન સાથે ઘરખામણી કરી શકાય અને બૂધ્યા રાહને શોધી લેવાય. પણ એથી સ્ત્રીઓની કેળવણી એમાંજ વસો છે, એમ તો નજ મનાય પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને કાર્યભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી બનવાને અને દરેક દરજ્જે સંભાળી લેવાને હાથક બનવા મૃદધર્મનું જ્ઞાન લેવાનું ખાસ આવશ્યક છે. મરણ પુરુષને સ્ત્રી એ મે સરખાં છે પણ એક વસ્તી, સહચારી છે. પણ વ્યક્તિત્વ જુદાં છે. આપણુ માનીએ છીએ તેમ એક ખીજની એ પુરવણી છે. તો એકનાં અધુરખીજને પુરાં કરવા યોગ્ય બનવું જોઈએ; અને એથી, એ મહાપ્રશ્નનો વિચાર કરીનેજ સ્ત્રી કેળવણીનો કમ યોગ્યો હજી બાકી છે એ જાણી હાય લેવાય એ પ્રયત્ન યોગ્ય છે.

કેળવણીમાંની એક મુખ્ય વસ્તુને આપણે ઠામ રીતે ત્યાગ કરી શક્યું નાહ. ઊપરની જે કેળવણી કહી તે સંધ્યા માનસિક ઊન્નતિની; પણ એ મનની તંદુરસ્તી જેના પર આધાર રાખે છે તે શારીરિક કેળવણીને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ. આપણા સમાજમાં તો સ્ત્રીવર્ગ આજ નિર્જળ થતો જાય છે, એનું કારણ એ શારીરિક કેળવણીનો અભાવ છે. મૃદધર્મના આઘ યોગ્યે આપણા સમાજમાં એ કેળવણી આડકતરી રીતે એની વ્યવસ્થામાં જ એતપ્રેત કરી મુકી છે. જો શારીરિક કસરત યા વ્યાયામ એ મૃદવ્યવસ્થામાંથી બાદ કરીએ તો આપણને મુંબાઈનું શેઠાણીજીવન, યા

રાષ્ટ્રીયદ યાદ આવશે, કે જોને કમના અભાવે શરીરને કસવાની
કાંઈ તક મળતી નથી. અને એથી જાણે જ જગૃત થતા આપણા
સુધરેલા કેળવણીકારોને એનાંઅનિષ્ટ પરિણામ જણાતાં, સમાજના અંત્રે
રીતની તાલિમ કન્યાશાળાઓમાં દાખલ કરવી પડી છે. હજુ તો
આપણે આપણી પ્રથમની કસરત જે ગૃહકાર્યમાં બળી ગઈ છે, એ
તદન બૂલી ગયાં નથી એટલાં ભાગ્યશાળી છીએ-પણ આજે અપાતી
માનસિક કેળવણી સાથે કન્યાઓમાં જો પાણી ભરવાનું, દળવાનું,
ખાંડવાનું, સોવાનું, કાંતવાનું વડોવાનું, વાસણ મંજવાનું, રાંધવા
શિક્ષણ અપાય તો ગૃહકાર્યના જ્ઞાન સાથે એમને શારિરીક
કેળવણી મળે, શાળાઓ વિગેરેમાં કન્યાઓ પાસેથી એવા અભ્યાસક્રમ
ગોઠવાય તો કાંઈ રીતે ખોટું નથી એમ સમજી શકાય છે, બાકી એ
ચોખ્ખ કસરતને હોડી, ગૃહકાર્યને બાજુ મૂકી, જે વખત ખાંડને ખરણે
પચાવવા માંડેલ માપી ચાલવું પડે, અગર ડમ્પેક્સ, મગદળ, ટેનીસ
સ્વીમીંગ વિગેરેની કવાયત ને કસરતની નિરર્થક સહાય લેવી ન પડે એ
સંભાળવું જરૂરી છે. અવિષ્યવું ઔશરીર ધડવા આ કેળવણીનો
આવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે એ ખાસ મુદ્દાનું કામ છે; અને
એના જ ઉપર બીજી કેળવણીનો આધાર છે, એ આપણે સમાજ
ન બૂલે; અને માનસિક કેળવણીને પ્રધાન માની આ મુખ્યને ગોણુ
પદ આપે, અગર બૂલી જાય એ કોઈ રીતે ઘાબઘાપી નથી, એ વિચારી
પગલાં ભરવાં જોઈએ. ધાર્મિક કેળવણી પણ આશિક્ષણ સાથેજ ગુંથી
લેવી જોઈએ, કે જેથી મન શંકાથીલ ન રહે, તર્કને તત્વ શોધનની
શક્તિ વધે, રૂઢીના અધિકારને દૂર કરતાં શીખે, અને એ રીતે ભાર-
તીય સત્તારી સર્વ રીતે સમ્પૂર્ણ બની શકે.

“ લગ્ને ”

જ્યાં લગી બાળ લગ્નની હાંસડી આપણે પહેરવી
સરજી હશે ત્યાં લગી પુરુષોએ પોતાની પત્નીઓના
શિક્ષક બનવું પડશે.

x

x

x

શ્રી પુખ્ત ઉમ્મરની ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવર્યામાં રહે
અને ત્યાં લગી પુરુષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો આપણે
જડતાણી સક્રિયતા દાખ તો કરવેલા ન હોય એ તો આપણે
બાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહાબ્યથાનો બોલો
ન જ મૂકીએ. એ વિચાર કરતા પણ આપણને કંપારી છૂટવી
લેઈએ—

મહાત્મા ગાંધીજી

સમ

એક વિદ્વાન કહે છે કે, આત્મા બે રૂપે અવતરે છે દોષમાં પુરુષત્વ તો દોષમાં સ્ત્રીત્વ, આત્માના આ બે રૂપ છે, આથી આ બે છૂટા પડેલા આત્માદેહ એક થવા અઠર્નિશ મથ્યા કરે છે. એક ખીજનાં આકર્ષણુ આજનાં નથી સંપીના પહેલાં પ્રદરથી છે. એ બેનું એક થવું એનું નામ સમ. મનુષ્ય જાતિમાં એ પ્રત્યક્ષ સદમ-જાય છે. મનુષ્ય એ શુદ્ધિમત્તુ પ્રાણી હોય જીવન કંઈક મર્યાદાથી જનાવી શક્યું છે. એટલે સ્ત્રી પુરુષનાં માનુષીલક્ષણની મહત્તા છે. ઉપર કહ્યું એમ એ સમનો ગુણ આકર્ષણુ છે. એક ખીજમાં એક થવાની જાવનાનાં સાક્ષ્ય એ સમ. જે કુદરતી છે, કૃત્રિમ નથી. સમ એ સ્વભાવ છે કેવ નથી. પરન્તુ એને શોષીતું કરવા માટે, એને સુરિયત ને વ્યવસ્થિત કરવા માટે, એને મર્યાદામાં મુકી મહત્તા આપવા માટે મનુષ્યે જે નીતિનિષ્પેક્ષની પ્રજાલી પાડી છે, એને હાલ તો આપણે સમ કહીશું. સ્ત્રી પુરુષનાં સમ એવા જ મર્યાદાભર્યા ને નિયમબદ્ધ હોય ત્હારે જ એ માનવ-સમ કહી શકાય. સ્ત્રી પુરુષ એ એક હોવાં છતાં વ્યક્તિત્વ જુદાં છે, જે વ્યક્તિત્વ જુદાં ન હોય તો એકથી બીજું કેમ આકર્ષાય ? પોતાના પાસે જે વસ્તુ હોય એને માટે બીજાની ઈર્ષ્યા કેમ કરે ? પોતા પાસે જે ન હોય અને બીજાની પાસે રહે ત્હારે જ એ લેવા પ્રેરાયને ? એમ સ્ત્રીમાં

જે નથી તે પુરુષમાં છે, ને પુરુષમાં જે નથી તે સ્ત્રીમાં છે. બન્નેએ જુદા જુદા ગુણ પરિધાન કરેલા છે એટલે એક બીજાની આશા કરે છે, બન્ને એક થવા માગે છે, એ સનાતન ઈચ્છાને પ્રાપ્ત કરવા બન્ને એક થઈ એક બીજાના ગુણરશ્મિ સામસામા આપ લે કરી સહભાગી ને સહચારી બને છે. એ જુદી જુદી શક્તિના સમન્વય, ને સંમિલન તે લક્ષ. લક્ષનું કારણ સનાતન છે, ઈચ્છા સનાતન છે, અને ક્રિયા ક્ષરતી છે, એટલે એમાં સ્ત્રીપુરુષનો હાથ નથી એ સ્પષ્ટ છે. માત્ર જે કંઈ કૃત્રિમતા ઉતરી છે. તે આપણી પોતાની ડખસગીરીનું પરિણામ છે. એને સુધારવું કે બગાડવું, એને વીકસાવવું કે, વણસાડવું એ માનવ મનોદશા પર અવલંબે છે. પુરુષ સ્ત્રીને પુરુષત્વનું દાન કરે છે, ને સ્ત્રી પુરુષને સ્ત્રીત્વનું દાન દે છે. એ દાન વીધીને આપણે લગ્ન કરીએ છીએ. જે અપૂર્ણ છે તે મળી જઈ પૂર્ણ થાય છે. એ નીતિ સામાન્ય શુદ્ધિએ પણ મહત્વની લાગે છે. એટલે લગ્ન એ આવશ્યક છે, સ્ત્રી અને પુરુષ સ્થૂલ દ્રષ્ટિએ પણ જુદાં છે. એ જોઈ શકાય છે એટલે એમાં વધુ જોડા ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી પણ એ બન્નેના વ્યક્તિત્વ કેવા પ્રકારનાં છે તે જોઈએ : પુરુષત્વ એટલે પરાક્રમ, કઠોરતા, શુદ્ધિપ્રભાવ, ને કર્તાવ્ય નિષ્ઠાના ઉચ્ચ ગુણો : સ્ત્રીત્વમાં, મૃદુતા, સહૃદયતા, સુકુમારતા, સહનતા ને ચંચળતાના ગુણો મુખ્ય છે. પુરુષ શુદ્ધિપ્રેક્ષનો મહતા ધારી છે. સ્ત્રી હૃદય દેશની અધિષ્ઠાત્રી છે, એ બન્ને એક બીજા પાસેથી ગુણો વાંછે છે, ને એમ પૂરવણી બનતાં બન્ને એક થાય છે" એનું નામ લગ્ન. આવા લગ્નમાં ઈચ્છા પ્રથમ બળે છે ને એ ઈચ્છાના પ્રતાપે આકર્ષણ શક્તિ વધે, અને એ આકર્ષણ શક્તિનું અંતર્મિલન તે લગ્ન પણ એ લગ્નની સફળતા પેલી ઈચ્છાની પ્રબલતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઈચ્છા જે સ્થિર ને ગંભીર હોય, ક્ષણિક ન હોઈ ચિરજીવીપણાનો એમાં અંશ હોય તો જ એ સમન્વયનો અર્થ સરી શકે, એના પરિપકવણું ઉપર એનું પરિણામ આવે,

એથી જ એ ધ્વજા-પ્રેમ-સ્નેહ જે કહો તે સાચો ને શુદ્ધ હોવા
જોઈએ; એનો જન્મ પવિત્રતામાંથી થવો જોઈએ; અને ત્હારે જ
સાચા માનવસમ કહી શકાય.

આ લક્ષ્યો એકની આશા તે ખીજની બને છે, એકની
ધ્વજા તે ખીજની બને છે, એવા સંગમીજીવન એટલે જ મનુષ્ય
જીવન, એમાં સદચાર, સદગમન, ને સદભાગ એ અર્થ છે, એ
ઉંડા રહસ્યને સમજીને જે કાર્ય થાય તે સરળ ને સફળ બને, એમાં
રહેલી અશક્તિઓથી લક્ષની ભાવના બગડતી જાય છે, માત્ર પ્રજ્ઞાક્ષીને
કે શક્તિને અનુસરી થતાં લક્ષ દીલપરના બાજુ અંકુશને લક્ષમે જ
યોગ્ય છે, જેથી એકત્વને ઠેકાણે બિન્નત્વનો ભેદ રચા કરે છે, એવી
જાતનાં લક્ષ્યો સંસાર શ્રેયસ્કર હોવા છતાં દુસ્તર બને છે, એક
જીવનની ભાવના હોવા છતાં દિશા દિશામાં બેનાં વહેણુ જુદાં વહેવા
ધ્રુવા પ્રવાસ આદરે છે. આવાં અનિષ્ટ પરિણામ એ અજ્ઞાનતાનાં
કારણ છે. અધુરી ને આછી ધ્વજાએ ઉતાવળથી લક્ષને અમલમાં
મુકાય છે, એથી જોઈતી ઉચ્ચ પૂરી થવાને બદલે વધતી જાય છે,
અયોગ્યતાના ભાવ બજવી લક્ષને વણસાડવામાં આવે છે. કહો કે
એ કુદરતી લક્ષને મનુષ્યોએ પોતાના હાથની વાત માની લક્ષ કૃત્રિમ
બનાવ્યું છે, અને એમ કૃત્રિમતાના કારણે આ મનુષ્યજીવનનો એક
જીવી સિદ્ધાંત નહિ સચવાતાં ઉઠેદાય છે. આવા ઉઠેદનાં મુખ્ય
કારણો. (૧) બાળલક્ષ, (૨) કન્યાવિક્ષને વરવિક્ષ, (૩) વૃદ્ધલક્ષ
એ મુખ્ય છે. આમાં અજ્ઞાનતા ને અયોગ્યતા તથા કૃત્રિમતા
આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ; અને એમ ‘લક્ષ એ પ્રાણુ
વિકાસનું મત’ નથી રહેતું પણ પ્રાણુ વિનાશનો પંથ’ બને છે અને
‘પડ્યુ પાનું’ નિભાવી લે’ એ સમાજસુત્રના આશરો હેઠે શુષ્કજીવન
વીતાડતું પડે છે. આ આપણા સંસારની દીશા મુકરે તો જ સમા-
જની રિયતી મુકરે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ સંસારને સુધારવા આપણાં
લક્ષ સુધારવાં જોઈએ. શરૂઆતને સુધારવાથી અંત ને પરિણામ

સુખરૂપ હોય છે, આપણા લક્ષ્મીની વાત કરતાં આપણને યુરોપિય લક્ષ્મીનો કંઈક ખ્યાલ લેવો જોઈએ, કારણ હાલ આપણા અનુકરણ યુરોપમાંથી હતરે છે. યુરોપિય સંસ્કૃતિ લક્ષ્મીને ઐત્હીક માને છે એટલે કપ્પારે લક્ષ્મી કરવાં અને કપ્પારે નહિ, કોની સાથે અને કોની સાથે નહિ, કઈ ઉગ્મરે અને કયી ઉગ્મરે નહિ એ પ્રશ્નોને ત્યાં સ્થાન નથી. આમ હોવાથી એમનાં લક્ષ્મી ઉપલી દૃષ્ટિએ તે રનેહ લક્ષ્મી જેવાં દેખાય છે, પણ આજના પરિણામે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપિયલક્ષ્મી એ રનેહલક્ષ્મી નથી પણ સગવડતાનાં લક્ષ્મી છે; જેથી જેની સાથે પોતાની સગવડ સચવાય એની સાથે એનાં લક્ષ્મી થાય, એમાં નથી મર્યાદા કે નથી વિવેક : ચાહે એટલી મુદત સુધી કુવારાં સ્ત્રી પુરુષ બેળાં રહે છે; અને એક બીજાના અનુભવ લે છે. એમાં જ જો કેટલું અનુભવ થયો કે મન ન માન્યું તો પરણવાના વિચાર માંડી વાળે છે. અને પુનઃ બીજો પ્રયાસ ચાલુ રહે છે, અગર એકલાં રહી જીવન વિતાડે છે. આ સગવડમાં લગ્ન નહિ તો બીજું શું ? એમાં કપ્પારે નીતિ કે નિયમની ઝાંખી થાય છે ! ત્યાં કુવારાં એ બ્રહ્મચારી નથી હોતા, કૌમરપણું એટલે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત એ અર્થ યુરોપિય જીવનમાંથી નથી નીકળતો, વિભક્ત કુટુંબની પ્રથાને લઈને સૌ પોતપોતાનું કરી લેવા મથે છે, છોકરી અગર છોકરો યુવાન થતાં પોતે પોતાનો બાર ઉપાડી લે છે. એટલે પુરતાં સાધન ને સગવડ વગર લક્ષ્મી ન કરી શકે એ ચોકખું છે. એટલે લક્ષ્મી કંઈક મોડી ઉગ્મરે થતાં દેખાય છે, એટલે ત્યાં બાળલક્ષ્મી પ્રથા નથી સંભવતી, પણ એથી ઉપર રહ્યું તેમ-જે અર્થે બાળલક્ષ્મી ન થવાં જોઈએ, એ અર્થે સચવાય છે, અને એમ સમજીને જ એવું પગલું ભરવામાં આવે ■ એમ નથી માની શકાવું એમની સંસાર વ્યવસ્થાનું એવો પરિણામ છે. સાથે સાથે એમ પણ કંઈક અંશે તો ખરું જ કે ત્યાંના શીત આબોહવાને લઈને કામન-એનાની અગતી કંઈક મોડે ચાલે છે, અને અપ્રમાસને ■

સંસ્કારોમાં ઉછરતાં એવી વૃત્તિઓનું વલણ ઓછું હોય એ સંભવિત છે આ સર્વ કારણોને લઈને યુરોપિય કુમારી ઓળાવમાં કંઈક 'મોટી ઉંમરે પ્રવેશ છે, એટલે સહેજે એનું શરીરબંધારણ મજબુત બને છે; અને એથી આપણા ઓસમાજ કરતાં ત્હાનો સ્ત્રી સમાજ શારિરીક અવસ્થામાં સારો દેખાય છે. અને એમ પ્રુપ્તને મજબુત શરીરબંધા સાથે ઘર કરેલો સંસાર એના શરીરનો જીવિનાશ કરી શકતું નથી. ત્હાં બાળલમ અટકાયતની આ સુંદર અનુકૂળતાઓ છે.

હવે આપણે ત્હાની લમ બાવનાને ઉકેલતાં જણાશે કે દિનકુ સંસ્કૃતિ લમને આવશ્યક માને છે; અને એથી કંધારે લમ કરવાં કંધારે નહિ, કોની સાથે અને કોની સાથે નહિ, કપી ઉંમરે ને કપી ઉંમરે નહિ, વિગેરે પ્રશ્નોનું સમર્થન કરવું પડે છે, અને એથી ધર્મ અને સંસારીક નીતિના ઝંઘડા ઉભા હોય છે, આમ સહેજે લમ એ સંસારીઓનો કહો કે વડીલોનો પોતાનો અચ્છીક વિષય બને છે નહિ કે લમના ઉમેશ્વરો લમનો ઉકેલ આપણે ત્હાં માતપિતાને કુટુંબી જનોના હાથ છે, નહિ કે લમ કરનારાંઓને લમ આવીરીતે આપણી લમઅવસ્થામાં કંઈક મર્યાદા નીતિને વિવેકને બ્હાને પસંદગીને તો સ્થાન પણ નથી એમાં સ્નેહ લમ તો શુ પણ સંમતિનેય સ્થાન નથી, એ જોઅનિય છે. માત્ર બન્ધન લાવે એનાં દર્શન થાય છે, જેથી યુરોપિય લમ કરતાં એમાં ઓછી સમવડ દેખાય છે; પણ બન્ધન તે સાચું બન્ધન હોઈ એમાંથી છૂટા થવાનો કોઈ સંભવ જણાતો નથી; એટલે જ ઉપર લખ્યું તેમ 'પડ્યું પાનું નિબાવી લે' એ મુત્રો સરજવું પડ્યું. અને એમ આશ્વાસન મેળવવું રહ્યું કાંતો:-

"હરિ ! હોમ્યા હતાશમાં શે પ્રલો કે દેવનાં દાન દીધાં;
એ તે આપ કે અલાજ બ્રહ્મો ? કે પારકાં કેમ કાધાં ?

એમ રહતી હરિની બૂલ શોધવી પડે છે. આપણે આજનો સંસાર
આમ રહતા છે. જો કાંઈ સાચી સંબંધવા કાંઈ મડિ તો સંસાર
એને રહતો સંબંધારો. બન્ધન તોડવા માટે આ ચિત્ર નથી કે નથી
એનો-એમ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ કે લક્ષમાં બન્ધન ન હોવું જોઈએ.
લક્ષ એટલે જ લક્ષ. લક્ષનો અર્થ છૂટાછેડા નહિ. લક્ષમાં મર્યાદાને
નીતિ નિયમ બદલા હોવી જોઈએ. 'યુરોપિય' લક્ષમાં એ નથી એટલું
એ ઝોઝી મહત્તાવાળું છે, ઝોઝી મનુષ્યત્વવાળું છે. પણ કહેવાનો
અર્થ એજ છે કે તદ્દન અયોગ્ય ઉમ્મરે બાળલક્ષ કરવાથી કે બાળ
કન્યાને ધૂલ સાથે વળમાડી દેવાની, કે કન્યાવિક્રય કે 'કુળવાનોમાં
થતાં વરવિક્રયમાં કળેડાં જ ઉભાં થવાનો સો ટકા સંભવ છે. એ
બધાય રહે છે, એમની જાંઘડી રહતી પુરી થાય છે, પુરુષને કદાચ
એમાં ઝોઝું સહેવું પડતું હોય પણ જીને તો એ સહેવાની હદ બાકી
નથી રહેતી. આપણા લક્ષમાં ૭૦ ટકા આવા લક્ષ થાય છે એ
અનેચ્છિક પ્રસંગનું જ્ઞાન કરવું પણ કમ્પારી ભર્યું છે કારણ એમાં
નથી શરીરનું બંધારણ કરવાનો યોગ્ય સમય મળતો કે નથી કેળ-
વણીને અનુકૂળતા અપાતી : યુરોપિય લક્ષમાં વિભક્ત કુટુંબની
પ્રથાને લઈને અને અચ્છિક પ્રશ્ન હોવાથી છોકરા છોકરીનાં લક્ષ
એમના પોતાના વિચાર ને સમજ પર અવલંબે છે; જહપારે આપણે
ત્યાં અવિભક્ત કુટુંબ પ્રથાના સળે અને આવશ્યક પ્રશ્નને અંગે
માતૃપિતાનો એ પ્રશ્ન બની રહ્યો છે; અને એમ લક્ષનો સમગ્ર વાત,
એમના પર જ અવલંબેલી રહે એ સ્પષ્ટ છે. આમ હોવાથી
પોતાની સમજે અને પોતાનું દીલ ચાલ ત્યાં, છોકરી છોકરાના
ભાવિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કરી તેઓ લક્ષ નક્કી કરતાં, આ સાથે એક
એ પણ કારણ સચવાય છે કે છોકરા અગર છોકરી ગમે તેમ પણ
યુવાન અવસ્થાએ લક્ષ કરે એટલે કદાચ એમની મનોદશા કાંઈ
વિકારોને લઈને અપકર સ્વભાવે ને ઉતાવળે મોહલુબ્ધ બની જૂલ
ખાય નહિ. માટે એમના પોતાના ભાવિના આ લક્ષ પ્રશ્નને માત્ર,

પોતે સંભાળી લેતાં હોય લગ્ન કરવાવાળાની સંમતિ તો જરૂર લેવાતી, પણ વખત જતાં હિન્દુસ્થાન ઉપર પરદેશી આક્રમણોના કારણે, અને તે વખતની પરદેશી મનોવૃત્તિ હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાની હોવાથી બાળપણમાં લગ્ન કરી નાખવાની રીત અમલમાં મુકાઈ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે; સાથે સાથે કળિયુગના પ્રભાવના ભયે કન્યાને લગ્નગરમાં આવવા દેવામાં એની વૃત્તિઓમાં પાપ વાસનાઓ કદાચ બરાબ નય એવા ભયથી બાળલગ્ન અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય એમ સમજી શકાય છે. વળી પોતાનો મોટો છોકરો અમર છોકરી પરણતાં હોય તેની સાથે ભેગાં ભેગાં ઓછા-ખર્ચ થાય એમ સમજીને પણ નાનાં બચ્ચાંઓનાં લગ્ન કરવાની ટેવ બંધાઈ ગઈ હોય એમ પણ આપણે ત્યાં બાળ લગ્નનું કારણ બન્યું હોય એ સંભવીત છે માતૃપિતા ગરીબ હોય, અને કોઈ જાતનો આધાર ન હોય તો લગ્નનો ખર્ચ ઉઠાવવાને અશક્તિ દેખાડવાં લાગ્યાં, એથી સામા પક્ષે એ ખર્ચ પોતે ઉપાડી લેવા મરજી જતાવતા ચાલ્યા આવ્યાં ને એમ વધતાં વધતાં કન્યાની કિંમત થવા લાગી, કવિ કન્યા ઉતાવળે પરણાવવાના આગ્રહે, અમર મોટી લગ્નગરના, હલકા કુળનાં, ઓછા જ્ઞાનવાળા, અયોગ્ય વર્તનના, એવા પુરુષો સાથે લગ્ન કરવાથી, એ ખર્ચ વધીને મોટી કિંમત પર આવવા લાગ્યું. એથી કન્યાવિક્રય હસ્તીમાં આવ્યું સમજાય છે; અને આમ જોને કોઈ ન આપે એને માવિક્યવાળા આપે એ ચોક્કસ છે, તેમને ન કન્યાના બાવીની કાર રહી કે ન કોઈ બીજી રહી એથી પોતાના એ ધંધાને મેણે આજ સુધી ચાલુ રાખ્યો. છોકરા છોકરીનાં બાવી આમ ગડતાં ગયાં ને ‘કન્યા જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એ સુત્ર પર જોર નજમાવવામાં આવ્યું છે. આ કલ્પનાઓ આપણાં લગ્ન કેમ વઢાર્યાં તેની છે.

જે કુટુંબોને પોતાની જ ગેરવ્યવસ્થાને લઈને બીજાઓ કન્યા ન આપવા લાગ્યા તેમણે અંદર અંદર સાટાં પેટાંનો ચાલુ કર્યો; અને

છોકરી આપી વધુ લાવે! એમ શરૂઆત થઈ, જેને પરણવું હોય તેને સાટે એક કન્યા આપવી જોઈએ, એમ પૈસાને ઠેકાણે મનુષ્ય જાતિની આપ લે થવા લાગી, આમાં કન્યા અમર કુમારનાં સુભાગ્યને સ્થાન ક્યાં હોય? લગ્ન એ આવશ્યક વસ્તુને આપું ખરાબ રૂપ અપાયું, એ જોઈ શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરાંત કુલિ-તાની લાવના હજુ મનપ્રદેશથી આછી નથી થઈ, એ વાત તો સાચી છે કે એનું મૂળ ખોટું નથી. એક કુટુંબ પોતાથી વધારે સારા જ્ઞાનદાન અને જિવંત ગણાતાં કુટુંબમાં કન્યા દેવા રાજ હોય કે જેથી પોતે સારું કંઈ કહેવાય અને છોકરીને ઠેકાણે પાડી, એના ભવિષ્યને મુધાર્યું એ ખ્યાલ લોકમાં આવી શકે, એ જ ધરાદાયી આ કુલિન પ્રધા ચાલુ થઈ; અને એમ કોણ ન ઇચ્છે? આજ સુધારકોને પણ પૂછીએ કે ત્હમે ત્હમारी છોકરી ક્યાં જતી જોવા ઇચ્છો છો? તો કહેશે કે—નામાંકિત ગણાતા, થીમંતાર્ધવાળા, ને પોતા કરતાં કંઈક વધુ સારા કુટુંબમાં જાય એ એમની ઇચ્છા છે, એથી, આવી મનોવૃત્તિથી વખત જતાં અમુક જ કુટુંબો કુળવાન છે, જ્યાં છે, એવી રીતે ઝોળખાવા લાગ્યું. અને આપણો સમાજ એમ એ જ જોયને કુળવાન—કુટુંબો તરફ વળવા લાગ્યો, ને એ જ દિશાએ એ કુળવાન ગણાતાઓને એક પછી એક કન્યાની ભરતી થવાથી કન્યા મેળવવી, પરણવું, એ તદ્દન સહેલી વસ્તુ થઈ પડી, ને જેમ એક વસ્તુ વધુ પ્રમાણમાં હદ છોડી અપાય ત્હારે વૃત્ત થયેલાં એ વસ્તુ તરફ અભાવ દેખાડે, અને વખતે એ જ વસ્તુને ધિછારે અમર એની દિગ્મત હલકી આકે એ વાત સમજી શકાય છે, એક વસ્તુ સાધારણ થઈ પડે તોય—એનાં મૂલ્ય હલકું રહે છે, એમ કન્યાની દિગ્મત ને કન્યાનું વ્યક્તિત્વ, અને છેવટે પત્ની પ્રત્યે, અને એમ આગળ ચાલતાં સ્ત્રી જાતિ ઉપર એવાંઓને હલકા વિચાર જણાવવા લાગ્યા, અને પ્રોત્તે, ચાહે તે ટાણે, ચાહે તે કારણે, ચાહે તે ભરખરે, ચાહે તે

સ્ત્રીઓ કરવાને તદ્દન સ્વતંત્ર જનતા ગયા ને સાથે ઊંચ કુટુંબના મોહવાળાઓ એમને દેવાને, એ દુઃખી બાધાઓમાં ભરતી કરવાને પોતાની કન્યાઓ વરાવવા એક દીકરીનો જન્મ ખરાબ દરી, ખીજને પરણાવવાને, પછી, લાલે તે જીંદગીભર રડ્યા કરે કે રખડ્યા કરે, એ વિચાર સાથે પણ પોતે એક કુળવાનને પોતાની દીકરી દીધી છે એટલા જ અભિમાનથી, ને આખર લેવા-જેને અગ્નિ સમાજ અગત્યતા આપે છે, એમ કરી અને લગ્નને વણસાડે છે. લગ્નમાં મનુષ્યો પોતાના અગ્નિને કેવી જાતનાં રૂઢીબંધો ગળે ફાંસા જેવાં લઇ બેઠા છે, અને એમ લગ્ન નામને કેટલું હલકું પડે આપી બેઠા છે. એ ખાસ વિચારવા જેવું છે. જે લગ્નને આવશ્યક ગણ્યું એને આમ વણસાડવું તે પાપ છે. લગ્ન માટે કાળજી રાખનાર શાસ્ત્રોનેય આપણા સમાજે પી લીધા છે; છતાં નાહકે શાસ્ત્ર, ધર્મને રિવાજ નામ આપી ધર્મને નિંદા બનાવવા-અધર્મતા આદરે છે, એ જોઇ કાંઈ પણ વિચારકને દીલગીરી ઊપજે. લગ્નના શુદ્ધ હેતુને અનુસરી એની ભાવનાને મુખ્ય પદ આપી લગ્ન યોગ્ય એવાં પગલાં આજે લેવામાં આવે તોજ સમાજ કાલનું ભાવી ઊત્તર કરી શકે.

ગુજરાતના એક પ્રખર વિદ્વાન સ્વ. શ્રી મણિલાલ નમ્બુભાઈ દ્વીવેદીએ આપણી લગ્ન વિધીનું એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ ખુબ સમજવા જેવું છે એટલે આ ઠેકાણે ઊતારી છું.

“વિવાહ વિધીના ધણું કરીને જ મુખ્ય ભાગ છે. મધુપર્ક, કન્યાદાન, કૌતુકાચાર, હોમ-અશ્મારોહણ, ને સક્ષપદી. કન્યાનું દાન આપવા મોલાવેલા વરને કન્યાનો પિતા મધ, દહી, અને ઘીનો મધુપર્ક આપી પુજા કરે છે. એ એની અતિથી પુજા પછી કન્યાનો પિતા કન્યાનો હાથ વરને સોપે છે ને સંકલ્પ કરે છે. “પ્રજ-પત્યાદિ દેવ પ્રસન્ન થાઓ” સર્વ દેવ મય આ પુત્ર્યને હું મારી કન્યાનું દાન ધર્માચરણ માટે કરું છું. હવેથી એ કન્યા મારી નથી.”

કન્યાની માતા પણ એમ જ. અનુમોદન આપે છે. ત્હાર પછીની વિધી વર કન્યા પોતે કરે છે; ને એ વખતે જે મંત્રોચ્ચાર કરવાના હોય છે. તે, સ્નાતકવર પોતે જ કરે છે. એ ઉપરથી આપણી લગ્નવય અસલ કટલી હોવી જોઈએ એનું જ્ઞાન થાય છે; ને વરની વિદ્વતાનો પણ અહીં જ એ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે. પાણી ગ્રહણ થયા પછી વર પૂછે છે 'કન્યા કેણુ આપે છે ? કેને આપે છે ? ને ઉત્તર મળે છે 'કામ આપે છે, કામને આપે છે,' એમ જાણ્યે તે સંબંધને, કેવળ પ્રેમરૂપી કામથી થયેલા અને પરસ્પર અતિશય આનંદ કરવાવાળો સમજી સ્વીકારે છે; પછી કન્યાનો પિતા વરને દાન દક્ષિણાદિ આપે છે. પછી વરકન્યા માયરામાં બેસે છે, ન્હાં ગમે તેવી નિર્દોષી પણ પ્રેમોદિપક રમતો થાય છે. તથા મદનકળનું (મીઠળનું) બંધન થાય છે; ને એમ વરકન્યા એક ખીખીથી નિરંતર પ્રેમબદ્ધ થયાનાં ચિહ્નો બતાવે છે. એ કૌતુકાચાર પછી વર, કન્યાને અગ્નિની સામે 'હું ત્હને સૌભાગ્ય માટે, ગૃહસ્થાણુ માટે, પ્રજા માટે, ધર્માચાર માટે, નિત્યસંબંધથી ગૃહણુ કરું છું' એમ કહે છે. કન્યા તે વાત સ્વીકારે છે; ને આઠણો તે જોડાને આશિર્વાદ આપે છે. એ હોમકર્મ થયા પછી, પથર પર કન્યાને પગ મૂકાવે છે, ને વર ધમ્મે છે કે આ પથર પેડે પતિવ્રતમાં દૃઢ રહેજે ને દુરાચાર ને પથરની પેડે સ્થામી થઈ દૂર રાખજે ત્હારપછી કન્યા લાળહોમ કહે છે; ને ત્હેનો હેતુ ત્હેનો વર જણાવે છે કે "આ સ્ત્રી લાળહોમ કરે છે, ને મ્હારો હેતુ વર થઈ જવો, તથા ત્હેના અને મ્હારાં સંબંધીઓ મ્હારા વડે સુખી થાય એમ ધમ્મે છે" પછી મંગળ દેરા કરે છે. ત્હારપછી છેવટની સપ્તપદીની ક્રિયા થાય છે ને લગ્નની પરિત્ર ગાંઠ દૃઢ બને છે. સપ્તરૂપો સાત ડગલાં સુધે

લેનારી ઠરાવી, ત્હેને' પોતાની ઇષ્ટમિત્ર સ્થાપી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરે છે. વર કન્યા એક એકને ચરલક્ષણ કરાવી પ્રેમમહિમાએ' પ્રેરેલા સંબંધની પ્રત્યક્ષ પ્રતિતિ કરાવે છે. ત્હેમને પછી ધ્રુવાદિ દર્શન કરાવવામાં આવે છે; ત્હેમાં પણ અશ્મારોહણ જેવો જ હેતુ છે, કે ધ્રુવ જેમ નિશ્ચલ છે; તેમ પરસ્પરના પ્રેમમાં નિશ્ચલ રહેજો, આવી દંડ પ્રતિષ્ઠાએને જો લગ્ન કહીએ તો એ સમજ વિના કરવાનું ન હોય. હાલના વખતમાં ગોરના ટુબ્બીમાંના કાંકરા જેવાં લગ્નો કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી; ને એ ઇષ્ટ પરિણામ પણ ન જ લાવી શકે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. દેવો, બ્રાહ્મણો એટલે પૂજ્યો અને વડીલો સમક્ષની આ પ્રતિષ્ઠાઓ તોડી ચકાતી નથી. આપણે ત્યાં આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રતિષ્ઠા એ વસ્તુ જ નિશ્ચયાત્મક છે; ને એમાં નિશ્ચલતા ન હોય તો તે પ્રતિષ્ઠા ન કહેવાય; ને લગ્ન પણ ન ગણાય. એથી જ જન વિધીએ જોડાયેલ સંબંધ આપણે ત્યાં અતુટ ગણાયો છે.

લગ્નની આ ઉચ્ચ ભાવનાઓ કોઈ રીતે ઠોકરે મારવા જેવી નથી. પરાધ સંસ્કૃતિમાં જો આટલું બંધન ન હોય તો એ સ્વીકારવા કોઈ વિચારક તૈયાર ન જ થાય. માટે લગ્નને લગ્ન સમજી લગ્ન થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે. એમ થતાં આપણે આગળ કહેલ આપણી ધણી ભૂલોને સુધારવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

“લગ્ન”

૪૪ પુષ્પની કળીઓ માળી વાડીમાંથી નહીં તોડી આપે; પૂણ્ય આપણા દેશના મૃદમાલ્લી અને મૃદમાલલો! કુમળા બાળ કળીઓને ઉચ્છેદવા લગ્નની ધડીની રાક્ષ જેઠ બેસે છે, પુષ્પજીવન કરતાં ચે મનુષ્ય જીવન આપણે ત્યાં નજીવું મનાય છે! આ અસાનજન્મના અન્યાયને રૂઢમજી દિન્દુ જનતા! ભારતની બાવી મનુષ્ય કળીઓને જગારી લેવા અવિરામ પ્રયાસ કર.”

‘વહુ’

આ પશ્ચાત્માં સીને હથ્થકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડ મૂળથી જાખેડવી જોઈશે, બીજી તરફ વિવિધ યજ્ઞ આપણામાંના દેટલાક સીઓને દીંગધી જેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે, ને જેમ ઠાકિરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવિન આશ્રુપણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

વહુ

હિંદુ સમાજમાં 'વહુ' એ પણ એક સ્ત્રી-જીવનનો અગત્યનો ભાગ છે. લગ્નબદ્ધ થયેલ જાણા સાસરે જાય છે; સાસરાને ત્યાં શરૂઆતમાં તો વહુ એ કુળવેલ સમી ગણાઈ, એના લાડ, કોડ પુરો કરવા સાસુ, સસરા ને અન્ય સંબંધીઓ પોતાનાં બનતાં કરવાના મનોરથોને અમુક અંશે સેવે છે; પરંતુ દીલગીરીની વાત છે કે વહુના લાડકોડ પુરવાનાં સાધનો એનામાં કંઈ નવું ચેતન રેડી શકે તેવાં હોતાં નથી; માત્ર કિંમતી દાગીના, ને સુંદર કપડાં લત્તાના ભપકામાં જ એની પૂર્ણાહુતી સમજી બેસે છે. પરંતુ એનો કોઈને વિચાર સરખાયે નથી આવતો, કે વહુ-કુળવેલને શિક્ષણ આપવાનાં સાંધનો કેવાં જોઈએ. કેટલીક ડાહી મહાત્મી સામ્રાજ્યો પણ વહુને પોતાની કુટુંબપ્રણાલીઓ અને વ્યવહારની વાત શીખાડવા પ્રયત્ન કરે છે. એ વિચાર તો પ્રગંભનિષ્ઠ છે, પણ એમાં માત્ર પ્રપંચસાધના સિવાય કંઈ વડું હોતું નથી. આથી થે દંડ

જન્ય છે. આપણે ત્યાંના આ માનસના સમગ્રે આપણી કેટલી ક્ષતિ થાય છે, તે વિચારવું જોઈએ છે કેટલીક યુવતિઓ ક્ષય રોગની ભોગ બની અકાળે મૃત્યુવશ થાય છે. બાળ લગ્નનું આ પરિણામ છે એ તો કીક; પણ એ લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ તે એના ઊપાય લેવાય તો જરૂર એ બૂલ સુધરવા પામે. જુના વખતમાં બાળલગ્નો થતા પરંતુ એ સાથે આપણે એ પણ યાદ કરવા જેવું છે કે જુના વખતમાં પરણીને તરત સાસરવાસો હંમેશ માટે કરવાનો રીવાજ હતો જ નહિ; બાળાને યોગ્ય ઉંમરે જ સાસરે વળાવવામાં આવતી; અને એ પણ કેટલાંય આણું પીઆણું થયા પછી સાસરે રિયર થતી. આજે પણ આપણી રખારી જેવી કામમાં એ રિવાજ છે; ને વીસ વર્ષની બાળાઓ પરણેલી છતાં સાસરે હજી જવાની હોય એવી જોઈએ છીએ; અને જેતાં જ આપણને એ બાળાનું ચોખનલણું શરીર, એની તંદુરસ્તી, એનું બ્રહ્મચર્ય આપણને બોધ આપી ઊઠતું જણાય છે. એ અગાન ગણાતા વર્ગની બાળા તરફ જોઈ ખીજ બાળુ સાથે જોડેલી સુકથકડી, નિસ્તેજ, અને અનેક આધિ, બાધિ, ઉપાધિથી, ભરેલી ઉચ્ચ ગણાતી કામની વહુને સરખાવવામાં નિરાશાની છાયામાં ઢળી જવું પડે છે બાળપણે સંસારના ખેલ માંડી, સંસારવ્યવહારના ભાર માથે ઉપાડી, વાસનાની સૃષ્ટીની નિસ્તેજ પંક્તિ જોઈ કરનાર આપણી એ સાસરે જન્મી મોકલી આપેલી બાળાનો એમાં શો દોષ ! દોષ તો વડીલોનો જ છે કે પહેલાં તો તે બાળલગ્ન ! જેવી કામ ઉચ્છેદક રીતને હજી ચલાવી રહ્યાં છે; તેમ છતાં એના ઊતારણી આણુંની રૂઢીને ઝોછી કરી સાસરવાસે રાખવાની રીતને અખત્યાર કરી છે; અને સસરાપક્ષ પણ એ નિયામને 'માતા' જેવાના કોડ ધરાવી એના ભાવિની કોઈ દરકાર કર્યા સિવાય એની વાસનાને ઉત્તેજિત કરવાના ઉચ્ચ પ્રયાગો કરે છે ! મને ખબર છે કે એવાં અનેક કુટુંબો પોતાનાં પુત્રોને પણ એ રીતે હેરાન કરવામાં દશી પણ

ગણા નથી રાખતાં: પુત્ર જહારગામ લણુતો હોય, કે ધંધો કરતો હોય, તો કાં તો એની સાથે વહુને રાખવાને, અગર પુત્રને ધેર ખોડાવવાના કુદ્ર વિચાર ધરાવે છે. આ તાની જણાતી ખાખત પરિણામે ગંભીર નુકશાન કર્તા બને છે. માતપિતાની છોકરાને વસ્તીવાળો 'જોવાની' બિતાવળ ખરેજ નિંદ છે. નાની ઉંમરમાં સંતતિની હારા-વલિ, એનાં જતન, એ સર્વનાં પોષણના ખર્ચભાર, આગની પરિસ્થિતિ એ સર્વનો ખ્યાલ કરતાં ખરેખર એ સંસારવેલ કુઃખદાયક બાસે છે !

આ ખાખત તો દરેકે વિચાર કરી, પોતાનાં પગલાં પોતે શોધી લેઈ ખગડતી ખાજ સુધારી લેવી જોઈએ.

વહુને પોતાના ઘરની સાચી શોભા સમાખ જોવાની ઇચ્છાવાલાં સાસુમમરા, ને કુટુંબીઓએ એને સંસારીક ને વ્યવહારીક દેખવણીની ઘણી જ સુંદર તાલીમ આપવી જોઈએ. નહીં કે માત્ર વહુ એટલે એનાથી મો ખોલી બોલાય જ નહિ; લાજનો ધુમટો ખોલી જોવાય જ નહિ; અને મોટેરાંની વચ્ચે ખેસાય નહિ:—એવી વૃત્તિએને વશ થઈ એના વિકાસમા આડે આવવાની રીત અખત્યાર કરવી નં જોઈએ. મોટા શહેરો શિવાયનાં ગામોમાં, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં વહુ તો 'ખતાળું કરે અને આપ્યું ખાય' એ દશા આજ પણ ઊભી છે. પોતાની શુદ્ધિને ખીચવવાનો એને અવસર તાત્કાલિક તો નથી જ આવતો; એ હજી અજાણી છે, એમ માની એને એ રીતે ચંત્ર ખતાવવામા આવે છે; કદાચ પોતાની ઇચ્છાએ કોઈ કામ કુરે ને તે ખરાખર ન થયું હોય તો એને એ માટે કંઈક સડન પણ કરવું પડે; ને સાંભળવું પડે: આમ ન કરતાં ખરી રીતે તો એને એનો શુદ્ધિ વિકાસ થવા સાર એને વશ સર્વ કાર્ય મૂકવું જોઈએ. એને એવી જાતની છૂટ જો નહિ આપો તો ન્યાં સુધી માથે નહિ પડે ત્યાં સુધી એ 'ચંત્ર' જ રહેવાની: જે જોઈને પણ આખરે પડીશેને કંટાળો આવે છે; એના અચાન માટે શાવ આપવા સાર

થાય છે; અને અયોગ્યતા આગળ આવે છે! ને એમ એના વિકાસના વખતમાં વધારેલાં જીવંતનાં બીજો જીવો જીવોને એર બનાવે છે. ઘણી વખત અને ઘણું ઠેકાણે દેહીએ તો પણ અર્થ એક જ છે, કે જે ઘરમાં કે કુટુંબમાં મોટરો હોય છે તે કુટુંબના જીવાન જોડાને કોઈ રીતે વાતચિત અગર એવી નિર્દોષ છૂટ સેવાને કોઈ રીતે તક અપાતી જ નથી; એમના અખોલ જીવન ડરતાં ને ડરતાં રહે છે, એમના આશાભર્યા દૈયામાં ભયને પ્રથમ સ્થાન હોય છે; એથી ખરું જોતાં તો જોડામાં જીવનએકતા સાધવાના વખતે અંતર વધે છે. તે કોઈ રીતે ધમ્મવાજેગ નથી. આમ આપણે ત્યાં 'વહુને' નથી શરીર વિકાસ સાધવા દેતા, કે નથી આત્મોન્નતિ કરવા દેતા; આરે ગમથી ચોક્કી જોસાડી વચ્ચે લગ્નવંતી રાખી તેને ખાલવાની ધમ્મ કરો એ જૂલ જ છે ને! આવા સંકુચિત વાતાવરણમાં સંસારની શરૂઆત એ જ પ્રથમ તો અધરી વાત છે. માટે જો પોતાના કુટુંબને બધું જીજ્ઞાસુ બનાવવા ચાહીએ તો જરૂર આપણા એ ચોક્કી પેરા જીઠાવવા જોઈએ. નહું, દીયર વિગેરેની આધાપાછી એ આપણી સંસારીબાણુ એક વખોડવા જેવી જ છે. એ દૂર કરવાથી જ 'વહુ'નો વિકાસ સંભવે છે.

ધુરોપિય સંસારમાં 'વહુ' વિધેના આવા કોઈ પ્રશ્નોને સ્થાન નથી જ એટલે આડખીલીઓ, મુશ્કેલીઓ ને જૂલો ચોક્કી હોવાના કારણે તેમને જીવનવિકાસની દરેક તકો મળે છે. વળી આગળ કહ્યું છે એમ જો વહુ આપણી રૂઢી પ્રમાણે હજી અગાન બાળા જ હોય તો એનામાં સંસ્કાર રેડવાનું કામ, ને જીવનજ્યોત જ્વલંત કરવાનું કામ, માતૃપિતાની જગ્યા લીધેલ સાસરાપક્ષનાં વડીલોનું છે; સાસુ, સસરા એ એનાં માતૃપિતા છે. એમના દેખાડ્યા પછે એ ચાલવાની છે; એમના શીખાડ્યા સંસાર શીખવાની જ છે. એમના જ સંસાર વહેવાર, અને રૂઢીના રસ્તા એને મને, કમને લેવાના જ છે તો-સંસ્કારની ખામી રાખનાર સાસુઓનો જ એ દોષ છે. નાહક

એનાં માતપિતા જેમણે પોતાનાં અગ્નિ સામા પક્ષને પોતાની અધુરી દીકરી સોંપી દીધી છે, તેમને આજ ન ચડે એ ખાસ જોવાનું છે. એનાં માતપિતા એ વાતે નિર્દોષ કરે છે. આપણા એ માનસને ફેરવવું જોઈએ છે કે કન્યાના સંસ્કારો માટે માત્ર એનાં માતપિતાજ દોષિત કાયમને માટે રહેવા જોઈએ. એ માનસને પ્રત્યાધાતી ઊત્તર તો એક હોશીયાર વડુએ પોતાની સાસુને સુન્દર આપ્યો હતો. સાસુ પોતાની સાસુને વડુનાં જોતાં માટીનાં શોકારામાં ખાવા આપતી; વડુએ એ શોકારાં સર્વ રોજ રોજ નીકળતાં ભેગાં કરવા માંડ્યા. એક દિવસ એની સાસુએ શોકારાનો ઢગ ભેગો થયેલો જોયો ને વડુને એ માટે પુછ્યું. વડુએ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “એ તો ગદ્યારે જોઈએ ને ? આજે ત્હમ્હારી સાસુને ત્હમે એમાં ખાવાનું આપે છે ! પછી જ્ઞહારે ત્હમે એમના જેવાં અશક્ત થશો, ત્હારે ત્હમેને ખાવા માટે વાસણો આપી જગાડવા કરતાં, ત્હમે કરે છે એમ આ શોકારાંનો ઊપયોગ કરીશ.” સાસુ હેજતાઈ ગઈ ! આવો જડખાં તોડ જવાળ ! એને તો પોતાનું ભવિષ્ય આજે સામું આવી ખાંડ થયેલું દેખાયું. પોતાની ભૂલ, પોતાનો દોષ એને એણે પાપ માન્યું. એને શિક્ષા મળી ચુકી ! બીજે જ ટાણે એ ક્રમ બદલી નાખ્યો.

આ તો થઈ એક હોશીયાર વડુની વાત એમ ત્હમે જાણે માનો; પણ સાસુના પગલે જ જ્ઞહારે એ વડુને સંસાર ખેડવાનો છે પછી એ કરે તેમ જ એને કરે છુટકો છે; એટલે એના વર્તનના દરેક ગુણ—અવગુણ એ જાણે અજાણે પરિધાન જરૂર કરે છે. માટે એ સંસ્કાર વિધી સાર સાસુ—અગર કુટુંબની વડીલ સ્ત્રીઓએ

"હાય ધરી એકાદ જિદ્દત પુત્રની એવી એ અગાન માતા પુત્રના નામે
 વહુને વખોડવાની શરૂઆત કરે છે. એના દોષો મુધારવાને બદલે એ
 કેમ એ દોષો વડે વગોવાય ને લોકદષ્ટીએ ખરાબ ને અયોગ્ય ગણાય
 એ માટે ઘેરઘેર એના અવગુણ ગાતી ફેરે છે; ને એના જેવી
 ખીજીઓ પણ એને પોતાની વહુની દિદ્દતાઈ, જૂલો, અહ્મદિલુના,
 અયોગ્યતા, બેદરકારીપણું, એ સર્વ સંલગાવે છે. પરિણામે વહુને,
 જે પ્રભુ સહાય કરે તો બદલવાના વિચારો એ નિંદા ચોક્કસમાં
 ઉદભવે છે, ને કાઈ કાઈ ઠેકાણે એવા એ પુત્રને એકને ઠેકાણે ખીજ
 આવે છે. આવી વાતોને જીવનમાં વણી લેનાર એવી અનેક સ્ત્રીઓ
 આપણે ત્યાં છે. કાંક જ સંસ્કારી કુટુંબ બાકી દેશે.
 પોતાનામાંના પ્રેમ બળે વહુને જીતી લઈ એને સ્તે પાડવાના પ્રયાસ
 ન કરતાં એની જૂલોને વધારવા દઈ આખર કાંતો પુત્રને અણગમતી
 કરી મૂકે છે, કાંતો જિપર કહ્યું તેમ ખીજ લાવી જમી કરે છે. આવી
 સ્ત્રીઓનો શંભૂ મેળો નિંદા-લવનમાં બેળો થાય છે. ત્યાં પૂરે જ
 એ જોઈ વિચારક મનુષ્યને એમ જ લાગી આવે કે ત્યાં સ્ત્રી,
 સ્ત્રી જાતિની દુશ્મન તરીકે કામ કરે. ત્યાં સ્ત્રીઓનો અભ્યુદય
 એક સ્વપ્નવત વાત છે। એ જોઈ આપણને નિરાશા જિપજ
 એમાં નવાઈ નથી. જે કે એકની જિપર ખીજ વહુ લાવવામાં ધણી
 ઓછી સામુઓ સફળ થાય છે; પણ વહુના જિએદદ વાતાવરણને
 તો જરૂર વધુ ઘેર જનતું આપણે ત્યાં જોઈ શકાય છે; અને
 એવા જ સંસ્કારોમાં જિછરતી વહુઓને નણદો પોતાના સામુપદ
 વખતે એરા જ માનસને વધાવતી જોઈએ તો નવાઈ નથી. આપણે
 આ દુષણમાંથી બચવાને સવળું કરવું જોઈએ. જે પુરૂષો પોતે
 કેળવાયલા હોય ને પોતાના સ્ત્રીવર્ગને પોતાની ગંભીર જવાબદારીમાં
 આવી જે ખૂલ કરતાં જીવે તો એમની એ પ્રથમ ફરજ છે કે
 કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને સરળતા પર ચૂકી દઈ, આવો બગાડો થતાં
 જિગારી લે. 'વહુ'ના વિકાસમાં સારાએ કુળનો વિકાસ

ગર્ભિત છે.' તે ધ્યાનમાં રાખી આપણું એ તરફ પુરતું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. એ તરફની ડેળવાયેલા પુરુષ વર્ગની બેદરકારી; એ, પોતાની જ વિનાશક વધણ બને, એ સમજી લેવું ઘટે છે.' આ બાબતમાં એવા પુરુષસુધારકો સારું કામ કરી શકે એમ હું માનું છું.

વહુની ગિયતિ એ સ્ત્રી માટે સંસાર-નિરીક્ષણ કરવાની અવસ્થા છે; એ અવસ્થામાં સ્ત્રીએ પોતે હવે પછી જે ફરજો માથે લેવાની છે તેનો બરાબર અભ્યાસ કરતાં રહેવું જોઈએ છે. આ અવસ્થામાં ખુબ અતુલ્યને અભ્યાસ ભેગા કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આજનું સંગ્રહેલું આખી જીંદગી કામ આવશે એ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખી એને બાળકની પેઠે દરેક વસ્તુ મટે કુટુમ્બ હોવું જોઈએ; એનું તાત્પર્ય કાઢી પોતાનો પંથ નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. આમ ઉત્તરોત્તર સંસારનું નિરીક્ષણ વહુ કરતી રહે તો એ એક સફળ પત્ની ને વિજયી ગૃહિણી બની શકે. આ અવસ્થામાં સ્ત્રીએ કપડાં ઘણાં, દાગીના, ને ખીજા કુદ્ર બિખોગોના જ લોભે તણાવું જોઈતું નથી; એમ કરવાથી માનસમાં દરેક પડી જાય છે. સંસારના ટકિ બોલા રહી અદર્શમયતાના પાઠ શીખવાનો આ અવસર 'વહુ' તરીકે સ્ત્રી માટે કુદરતી રીતે યોગ્ય છે. નવિન ઘર, નવિન કુટુમ્બ, નવિન સંબંધીઓ ને નવિન રીત રીવાજો એની આંખ આગળ આવે છે. એ સર્વ સાથેનું વર્તન પોતે જાણી લેતા એને સુગમતા પડે છે. ઘણી વખત અગામ એવી 'વહુઓ' આ નવિનતાથી ગભરાઈ જાય છે. પોતાનું પીયર યાદ કરતી જ બેસે છે; ને પોતાના પતિ, સાસુ, સસરા ને કુટુમ્બીઓને પરાયાં માની બેસે છે, એને એમાં રસ નથી પડતો. અહીં કદાચ એમ પણ હોય કે એના ઠેકણે ઘણી વખત એનાં એ કુટુમ્બીઓ એને ખાયા બતાવતો નથી, ને એથી એ અજાણી એને અતડો જ રહે છે;

શરૂઆતમાં તો આ નવિન વધૂને દરેક અનુકૂળતાઓ આપવા, એને રાજી રાખવા, એને લાડ લડાવવા આપણા લોકો બાકી નથી રાખતા; જે કંઈ અણધાર્યાં જાણે બને છે તે અચૂક વખતે પગી-બાકી વડકણીનો પાઠ ભજવતી નણદી પણ બાબીને એ વખતે તો રીઝવવામાં મણા નથી રાખતી, પરંતુ એમ છતાં વડુ જો તુમાળીમાં મુરતાક રહે, કે બલદા વહેણ પસદ કરે તો ધીમે ધીમે અકારી બને છે એ દરેકના અનુભવની વાત દરો જ એમ હું ધારું છું.

જીપર જણાવેલી વડુની ઉચ્ચકૃતિઓ, પીપરવચતાને સ્વભાવ એ એવા પ્રમંગનું કોઈક ઠેકાણે કારણ હોય છે. માટે દરેક વડુએ યોતાની આ સ્થિતિ સારી એ જીવન માટેનો અભ્યાસયોગ છે એમ સમજી એનો પુરો લાભ લેવો, પોતાના ભાવીનું સ્મરણ રાખવું, અને પોતાના આ કુટુંબની પ્રતિકુળ પ્રથાઓને પણ અનુકૂળ બનાવવાની ચપવના રાખી જરૂરી છે. અમતોપત્તિ કારણ હજી મન્ય નથી, ત્યાં શરૂઆતથી જ અકાર્જી જીવન શરૂ કરવું એ કોઈ રીતે યોગ્ય ન જ ગણાય. આપણી અસ્થિરતાએ જગતને દોષ દેવા નીકળવું એ કંઈ રીત નથી. ઘણી વખત આવી નાનકડી બામતો કેટલાકના જીવન ઠડું બનવે છે, કેટલાકના ભવ પણ બગડે છે. જેના દાખલા આપણા હિન્દુ સંસારમાં સંખ્યાબંધ જોવા છે. અને એવા અનૈચ્છિક પ્રસંગોમાં ઘણી વખત એ કંટાળો દર્શાવતી વડુના માનપિતા પોતાની પુત્રીની અયોગ્ય ફરિયાદોને સાચી માની કસેય વધારે છે. 'ને એ રીતે પોતાને હાથે જ પોતાની દીકરીનો સંસાર બગાડી મૂકે છે. તે સાથે એવા પણ બનાવો બને છે, કે પોતાની દીકરી જો કોઈ કુળવાનને ત્યાં કાતીવ છૂરી નીચે જીવન પુદાવતી ઉભી હોય તો પણ એના અનહદ દુખોને પોતાની સગી આજે જોતા ઉઝે છે, ને જાણે એને એ કસાધખાનેથી બચાવતા, પોતાને ઘેર લાવવામાં આજરૂ ઉડી જતી હોય તેમ માન કહેવાતા સમાજના ડગથી આખા આડા દાન કરે છે, પોતાની મંબીર ભૂખનો લોગ

અનેલી દીકરીને આવા દુઃખદરિયામાં કુળકાં ભારતી જોઈ એને સહી લેનાર એ માતપિતા રાક્ષસ વૃત્તિનાં જ હોય ! આવા બનાવો અનેક ઠેકાણે બનતાં જોયા છે કે જેમાં એ બાઈનો આધાર આ જગતા જગતમાં કાઈ નથી હોતો ! ખરેખર એ સ્થિતિમાં ઉભેલી એવી એ 'વહુ' રેંસાતી ગાય જેવી હોય છે. પ્રભુ એ કસાઈખાનાં બંધ કરાવી હિન્દુ સમાજને સીધે રસ્તે દોરે, એ જ સદૈવની પ્રાર્થના.

'વહુનો' વિકાસકાળ સમાજ ઓળખી એને યોગ્ય અવસર આપે, ને એમ સ્ત્રીત્વ કાલે એમાં જ આપણા સંસારની સુપ્રતિષ્ઠા સમાઈ છે. એ વિકાસકાળ વિનાશકાળ ન બને, એ વિકાસક્રમ વિનાશક્રમ ન થાય, એ માટે સમાજ ચેતવાનું છે.

‘ ગૃહિણી ’

જે મ શોકરને બિમાર મને સીના, નળને દમયંતી હતાં: તેમ
 આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગાંધીમાં બાગ લેતી, આપણી
 સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા બિદ્ધિમારે સમજતી, ને પોષતી,
 પોતાની અસૌકીક ગ્રેરણા શક્તિથી આપણી જાણોપાધિને સાનમા
 સમજ, તેમાં બાગ લેતી, આપણને શિતળતા ને શાંતી દેતી થશે.
 ત્યારે—પણ તે પહેલાં નહિ આપણે ઉદાર મંભવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

ગૃહિણી

ભા રતવર્ષનું સ્ત્રીત્વ જો કંઈક શોભતું હોય તો તે આજે પણ ગૃહિણી તરીકે જ શોભે છે. અર્થપ્રાપ્તિ સિવાયની ખીજ બધી વાતો આપણી સ્ત્રીઓ સંભાળી લે છે; એમનો એમાં વિજય જુવો અગર નહિ, પણ એ પોતાની એ કરજને શક્તિ અનુસાર સાચવે છે; આપણી અચાન ગણ્યાતી અભણ સ્ત્રીઓ ધર કામને તો લાયક છે; એમને એ કેળવણી તો થોડે ઘણે અંશે જરૂર મળે છે. બાલિકા સાધારણ સમજણી થઈ કે તરત તેની રમતોને છોડાવી એ જાણે તદ્દન લાયક હોય, એમ એના ભવિષ્યની યાદી આપતાં માતા બરાડી જોડે છે કે, 'સંડ સામરે જઈ શું કરીશ ?' રાધતાં યે નથી આવડતું. મેં ઘોઘ પાછી આવીશ.' આશબ્દોમાં આપણા માનસની આબેદુગ્ધ પ્રતિકૃતિ છે. એને સ્ત્રી તરીકે માત્ર એ જ ધરકામની લાયકાત મેળવવાની એકલી આવશ્યકતા છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એ સિવાય એનામાં ધન્ય હોય તો પણ ચાલી શકે ! એવી આપણી માન્યતા ગભીર દેખાવ દે છે. આમ લખવાનો એ જિદેશ નથી કે સ્ત્રીઓએ તે યોગ્યતા ન પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એના માટે તો જીપર કંઈ તેમ એ વડે જ આપણું સ્ત્રીત્વ કંઈકે શોભી શકે છે, એ વડે જ આપણા કુટુંબો કંઈકે પણ વ્યવસ્થિત રહ્યા છે એ આપણા સદ્ભાગ્યની વાત છે.

પણ એ વાત આપણે ભૂલવી નથી જોઈતી કે સ્ત્રીની લાયકાત માત્ર એમાં જ પરિણમતી નથી. એ પ્રાધન્ય ધર્મ તરીકે ભણે હોય પણ સ્ત્રીત્વની ખીજ અણકેળવી દિશાઓ રહી જાય છે; એના તરફ આપણું દુર્લક્ષ્ય છે, અને એવી કેળવણી વગર આપણે ચલાવી લેવાની વક્ષણ રાખીએ છે, એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી.

અશિક્ષિત ગૃહિણીઓની સ્થિતિ આજની શિક્ષિત પુરુષદષ્ટિએ વેડીઆ જેવી જણાય છે. એના ધરકામથી જ માત્ર આજનો પુરુષવર્ગ સંતોષ પામે એમ નથી આપણે એક તરફથી આપણી આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા અર્થે અગર કેળવણીના અનેક શુભ પરિધાન કરી અનેક મદદગુણો પ્રાપ્ત કરી ભારતવર્ષનું પુરુષાતન સુશોભિત કરવા માટે આપણે પુરુષવર્ગ કેળવાતો જાય છે, ને આપણી બેદરકારાને લીધે જ સ્ત્રીવર્ગ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે. એક ઉંચે જાય છે બીજી નીચે જ રહે છે; એટલે ઉંચે ચડેલ પુરુષ બાણુમા ઉમેવ પત્નીને સહચારીણી તરીકે માગે છે. ને એમા નિરાશા અનુભવે છે. એટલે, આજકાલ જો સ્ત્રી પુરુષ (પતિ—પત્ની) વચ્ચે અંતર દેખાતું હોય તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. હવે આ સ્થિતિ સુધારવા આપણને ગૃહકાર્યોના શિક્ષણ સાથે બીજી કેળવણીની પણ આવશ્યકતા સમજાય છે.

આપણા ગૃહકામ સાથેસાથે જ સ્ત્રીશરિરને અનુકૂળ કસરત મળે છે એ સંતોષની વાત છે. આપણુ દડબું, ખાડબું, રાધવુ, પાણી ભરવુ એ સૌ કસરતો જ છે. એ કામ કરતા આજે તો કેળવાયેલી ગણાતી સ્ત્રીઓ શરમાતી લાગે છે, અગર 'એ કામ અમારું નથી' એમ ગણીએથી દૂર જતી લાગે છે! અને તેથી પોતાનાં કેટલાક ધગદામેનો ભાર લઈ ધાટી વિગેરે નોકરો જિપર રાખવો પડે છે, ને એની રીતે વર્તતા કસરતથી તેવાઓ દૂર જતા લાગે છે. પરિણામે કમગતના અભાવે અપચાનો રોગ ધર ધાલે છે, ને શરિરમાં અનેક વ્યાધીઓ જીભી થાય છે. જ્યારે એક તરફ આપણી અભણ ગણાતી સ્ત્રીઓ ગૃહિણીઓ બનતી જાય છે, ત્યારે લણેલી સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યથી અવગત થતી જાય છે, એમ સામાન્ય પેઢકાર જોઈ છે એ બંનેની બે છેડાની ભૂલો છે. એ ભૂલો બંનેએ સુધારવાની, અગર ન સુધારી લેના અગમચેતી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. આપણને નથી

એમ અભણ રહ્યું પાલવે એમ, કે નથી ધરકામથી અલગ થયું પાલવે એમ: તેથી બનેએ સુકાન ફેરવી એક મધ્યગિંદુએ મળવું જોઈએ છે.

આપણાં બીજાં કામો તો ઠીક, પરન્તુ એ સર્વ કામોમાં રસોઈ કરીને પોતાનાં બહાલાં બાળકો અને પતિને જમાડવા—એની તો ખાસ જરૂર છે. એ ખોરાક પરિપક્વ બનાવવાની કાળજી જે સ્ત્રીને પોતાને હોય છે, તે બીજા નોકરોને તો ન જ હોય: એવા નોકરોનું લક્ષ્યગિંદુ નોકરી હોય છે, નહિ કે લહમને અને લહમારાઓની તબિયત માટે, દરકાર કરવાનું: જ્યારે લહમને તો એ લહમારાઓના સ્વાસ્થ્યની કાળજી કુદરતી હોય છે: એટલે સ્વાભાવિકપણે ચોક્કસ રહો છો. એટલે એ ખોરાકનાં અમી કુટુમ્બનાંઓને સંતોષકારક અને સુખદાયક જ નિવડે એ નિઃશંક છે. સ્ત્રીને એમા કુદરતી રસ પડે છે. તે જે હોંશો હોંશો એ રાધે છે, તે જમાડે છે એમા એ કંઈ અજબ મજા માણે છે. જીવનના આધારરૂપ આ રાધણકામ (કળા) તો સ્ત્રીઓએ પોતાને હાથે જ રાખવા ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. એમાં અનેકવિધ શારિરીક કેળવણી પણ છે. તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગરીબ યા મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ તો ચાહે અગર ન ચાહે, હોયે ધરના બધાં કામો એમને માથે હોય જ છે, તે એમને કરવાં એ પડે છે. એટલે એ વર્ગમાં સ્ત્રીઓનું શારિરીક સ્વાસ્થ્ય સાફ દેખાતું હોય તો એ ન્યાયવન્તું છે; પણ આજે તો જે કુટુમ્બો શહેરમા વસે છે તેમને પણ શક્તિ અશક્તિએ બીજાનું અનુકરણ કરવા અર્થે પણ ધર કામ માટે નોકરોની જરૂર જણાય છે; અને એમ બનાવટી શેઠાણીઓ યવાની મુખાંધ કરે છે. શેઠાણીઓ એટલે ધનિક સ્ત્રીઓ જે એમ કરતી હોય તો એમને પૈસાની સગવડત એ એ સુખ સગવડ મેળવવા હરકત નથી આવતી; પણ જેઓ એવી સગવડ લાભ્યવશાત્ નથી મેળવી શક્યાં, જેઓનો પુરુષવર્ગ દિવસ-ભર વૈતરાં કરી, પ્રેટીયું પેદા કરે છે, તેવીઓ શા કારણે આ સ્ત્રીઓ જે તે સગવડનું નથી. જે સ્ત્રીઓ પત્નીઓ.

એમ દરેક દરેક ધરકામ માત્ર નોકરોના હસ્તક કરાવતી હોય, અને પોતે ચોવીસ કલાક આરામમાં ને અન્ય ઊપયોગોમાં ગાળતી હોય તો એની પશુ એ લાયકર બૂલ છે. ને એ બૂલનાં પરિણામ એમને સોપવાં પડે છે. તો આપણી ગરીબ સ્ત્રીઓને એ દેટણું વિદ્ય સમ છે એનો વિચાર કરવો ઘટે છે. કામ કરવાથી કસરત મળે છે; ને આપણી સ્થિતિને શોભતું બને છે. પૈસાનો ખોટો વ્યય નથી થતો, પરાધિન બનવું નથી પડતું, ને અસંતોષી રહેવું પડતું નથી. એ સર્વનો ખ્યાલ કરી આપણી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ને પોતે એવી બૂલ નહીં કરે તો ખરે જ પોતાના કુટુંબને અને પોતાની જાતને આશીર્વાદરૂપી બની રહેશે, આપણે ત્યાં સ્ત્રી ગૃહિણી બને છે; ને એ ગૃહિણી ગૃહ શેષા ગણાય છે. પરિમાદિ દેશોની સ્ત્રી પત્ની છે, માતા છે, પશુ ગૃહિણી તરીકેની એની ગણના કરતાં વિચાર કરવો પડે છે. એમના ભોજન વ્યવસ્થાના ભાર સ્ત્રીઓ માથે બહુ તકે નથી હોતા, એમના ધરની ખીજ વ્યવસ્થા પણ એને ઓછી જ તસ્દી આપનાર હોય છે. એટલે ઘણું ખર્ચ તો ગૃહકામમાંથી એનું જીવન મૂકતો જેવું જ દેખાય છે. નોકરવર્ગ પર એ સૌ જોજો હોય છે. પરંતુ એ નોકરોના ધરની વ્યવસ્થાનું શું? એ ય પ્રશ્નનો એક વર્ગ છે જ ને? એમ પ્રશ્ન સહેજે થાય પણ એમના એ નોકર વર્ગને જીવનનિર્વાહના સાધનરૂપ પગાર મળે છે; એટલે એઓ એની વ્યવસ્થા એવી જ રીતે કરી મૂકે છે. એમનું ખાવાનું કાંતો હોટલમાં જ હોય છે એટલે આપણી ગૃહોમાંની વીંદી જેવું જ એઓ દૈન્ય ગમે ત્યાં કરે, આપણે ત્યાં કાંતો ઘરમાં કાઢ સ્ત્રી ન હોય, અગર સ્ત્રીને સાથે ન રાખી શકતા હોય, અગર ન લાવતા હોય એવાઓ માટે જ મોટે ભાગે વીંદી ઊપયોગી છે, પણ જેણે ઘર માંડ્યું છે, એવાઓને વીંદીમાં જવાનો પ્રસંગ બહુ જ ઓછો હોય છે. ન્હારે તે દેશોમાં તો ગરીબ વર્ગને ઘર માંડવું પાલવે એમ મોટે ભાગે તો હોતું નથી. કદાચ

તેહાનાં ગામડાઓમાં એ સુંગમતા હોય એ સંભવીત છે; પણ
 જ્યાં પતિ, પત્ની બંનેયે કામ ધંધે જતા હોય, જ્યાં બંનેયના
 રસ્તા અર્થપ્રાપ્તિના હોય, ત્યાં ઘરના ભાર બેપાડવાની જરૂર
 જણાતી જ નથી. હોટલોમાં જ એમનું જીવન ઘણે ભાગે પુરું થાય
 છે. એમનું જમવાનું, રહેવાનું એ એમના મળ પ્રમાણેના હોટલોમાં જ
 હોય છે. એમની માતાઓની પ્રસૂતિઓ હોસ્પિટલોમાં થાય છે,
 એમના આવશ્યકે પ્રસંગે પણ એમ ઓડર—આર્જન્ટની સીસ્ટમ
 પર બેજવાઈ જાય છે. એટલે ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં ગૃહવ્યવસ્થાની
 જરૂર હોય છે; અને જ્યાં હોય છે ત્યાં પણ આપણી પેઠે વર્ષભર
 કે માત્ર છ માસની ધરવીકી રખાતી નથી. એ તો ઘણું
 ભાગે રોજીંદી જ હોય છે; ને તે તો જેને પાલવે તેવાઓ જ એ
 રીતે પ્રખંધ કરે; હેમના નોકરોને રોજીંદી રસોડાની વાનીઓ
 ધાવવાની અને તૈયાર કરવાની, વિ. દરેક માથાકુટ સોંપેલી હોય છે.
 માત્ર વખતસર નાસ્તો, ખાણું વિગેરે ખાવા પુરતું જ તેમનું ખ્યાન
 હોય છે જે કંઈ પણ ખામ જોવાનું હોય તો તે એમના ઘરની
 સાફસફાઈ: તે જો પોતાને પોસાય તેમ હોય તો નોકર હસ્તક, નહીં
 તો પોતે કરી લેવા તે લોકો શરમાતાં નથી. એટલે એ રીતે તપા-
 સતાં તેમને એવું ખાસ ગૃહવ્યવસ્થા કે ઘર કામ જેવું રહેતું નથી.
 આમ હોવાથી તે લોકોમાં સ્ત્રીવર્ગ અનેક દિશામાં અનેક કામો
 કરી શકવા છૂટી જ હોય છે. એમનું ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓ માટે ક્યાંય
 સંકુચિત નહિ હોવાના કારણે દરેક જાતનો ધંધો, નોકરી સ્ત્રીઓ
 કરે છે ને એમાં એઓ ઝળકે છે. પરંતુ આપણા ગરીબ દેશ માટે
 તો તે પાલવે એમ નથી, ને એમ કરવું તેય યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓનું
 ગૃહ એ ક્ષેત્ર છે આપણા દેશની એ વ્યવસ્થા આજે નહીં તો—કેટલાક
 સમયે જ્યાં એમ નથી એ દેશે સ્વીકારેજ છુટકો છે. એટલે એમ
 રહેવાનો એ ભાવાર્થ નથી કે આપણી સ્ત્રીઓએ એ જ કામમાં
 રહી ઘરની ચાર દિશાઓનાં જંદીવાન બનવું જ જોઈએ. માત્ર એ જ

એકલું ક્ષેત્ર માની જેસી રહેવાથી તો આપણી સ્ત્રીઓ આગળ નથી આવી શકતી. આપણા સ્ત્રીજીવનને ઉત્તર બનાવવા એના પરનો ધર દાખનો બોલે, ઝાઝો કરવા ખાસ જરૂર છે. તે માટે બની શકે તેટલું સાદું જીવન રાખવાથી, સાધનોની જરૂર ઝાઝી પડે એમ છે, ને સાધનો ઝાઝા એમ એની વ્યવસ્થા માટે ઘણી ઝાઝી મહેનત, ઘણી ઝાઝી કાળજી, ને ખીજી રીતે આર્થિક લાભનો પણ સંભવ જણાય છે, એટલે એ રીતે રહેતાં શીખી આપણા વધારી મૂકેલા વહેવારો ઝાઝા કરી, આપણે જેમ અને તેમ એમાં ઝાઝા ગુંથાયેલાં રહેવું, અને ખીજી પ્રવૃત્તિઓ સમજી, રસ લેતાં બની, આગળ વધવા પ્રગતિ કરવી જોઈએ.

આપણા વાતાવરણને અનુકૂળ એવી ફેટલીક કળાઓ આપણે તૈયાર છે કે જેને હાથ ધરવાથી આપણને ઘણી મદદરૂપ બની શકે; અને આપણી ખીજી શક્તિઓ, અને શુદ્ધિને પણ ખીલવે; ભરત, સીવણ, શુષ્કણ, રંગાટકામ, ચિત્રકામ. કાંતવું, રેંટીઆથી મુતર બનાવવું, વિગેરે દળવાંને નાનાં કામો છે; પણ જો એ આપણે સ્ત્રી વર્ગ પોતાનાં કરે તો પોતાના કુટુંબને આશીર્વાદરૂપ બની શકે, મહારી એ માન્યતા છે કે અર્થપ્રાપ્તિ કરવા બહાર ધંધા-નોકરીમાં શેકાઈ રહેવા કરતાં, પોતાના સ્વતંત્ર અર્થપ્રાપ્તિના આ ધંધાઓ પસંદ કરવા જેવા છે; ને અજમાવવા જેવા છે. ખીજું પુરૂષોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આપણે સ્ત્રીવર્ગ ભાગ જરૂર લઈ શકે છે. ધર અને ધરની બહારની વાતોથી, વાતાવરણથી જરૂર આપણે સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું ચોગ્ય નથી જ. એવી પ્રવૃત્તિઓ માટે દરેક અનુકૂળતા સ્ત્રીઓ પોતે જ કરી શકે તેમ છે. રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિઓમાં એની જરૂર છે. એને, શક્તિને મૂકી કામ કરવા જતાં, સમાજના એક અંગના ઘણા સવાલો અણુ-ગિક્યા રહી જવા દરેક સંભવ છે. માટે સ્ત્રી તરીકે એને જરૂર એવા સવાલો બેકેલવા યોગ્ય આપવો જોઈએ છે. એથી કંઈ સ્ત્રીઓ ગૃહિણીઓ મટી જવાની નથી; એવા લય

રાખવો એ આપણી માનસીક નિર્બળતા જ છે. જે ગૃહવ્યવસ્થા સાચવતાં પુરૂષને પુછતી નથી, એ રાજકિય સલાહો, ને રાષ્ટ્ર-વ્યવસ્થામાં પુરૂષોને પહોંચી વળે એ ખનવા ભ્રમ છે. એકલા ભારત વર્ષમાં જ નહિ પણ અધે જ ઠેકાણે સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષ કરતાં પાછળ છે. એનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે કોઇ પણ દેશ, સ્ત્રીને પુરુષ જેટલી તક આપતો જ નથી. એ બહેર રીતે કષ્ટ કરવા કોઇ પણ વિચારક ના નહિ કહે.

ધરતો કારભાર ઘટીભર માથે પડે છે; ત્યારે કેવા કંટાળા ભય છે એ પુરૂષોને પુછવું ઘટે છે. એવી એ વસ્તુનો સ્ત્રી પોતાની કલાત્માત્મકી ને વ્યવસ્થાશક્તિથી, કેવી સરળ કરી રહી છે. તે ખરેખર રસદષ્ટિએ જોનારને આનંદિત ને સંતોષી કરે તેમ છે. એક ચતુર સ્ત્રીનું ઘર જોઇ અનેક પુરૂષો એને કળામંદિર કહી પાછા હડે છે. એના ભોજનને પાકસાચની ઊપમા આપે છે. એના ખોલે ખોલે સ્વાગતમના આતિથ્ય સત્કાર સુણી મહેમાનો મન રંજન કરતાં મહાત્ત ખને છે. એ ગૃહદેવી, એ ગૃહની શોભાવનારી સ્ત્રી, આપણને અનેક રીતે રંજિત કરી શકે છે એ સમજ એનો એ બાર હળવો થાય એમ જરૂર સરળતા કરવી જોઇએ.

ધરમાં એનું સ્થાન છે એને જ અત્યારે તો આપણે સ્ત્રીનું સ્થાન કહીએ છે. પણ એ ઘર ખરેખર ધરવાળાને ખાઈ જનાર જ હોય છે એમ જોરથી કહેવું જોઈએ. જે ધરમાં એ સ્ત્રીઓને રહેવાનું છે જેમાં ચોવીસ કલાક પુરા કરવાના હોય છે એ ધર, કંતો અગવડોથી ભરેલાં કે કંતો હવા ઉભસના નામથી દૂર અતિ દૂર હોય છે. એમાંનાં ઝોરડા એ સર્વ આપણી સ્ત્રી જાતિના જીવનદારક જંતુઓથી ભરપૂર હોય છે. એ ધરને શોભાવનારીનાં એ બક્ષક ઠેકાણું છે. આપણાં શહેરોનાં મોટાં મકાનોની બહારની શોભા તો ઇન્દ્રબૂવન જેવી હોય છે, પણ કેટલાંકમાં તો

દહાડે ય દિવો જાળવો પડે છે. દવા તો ચોપાટીની મોક્ષબૃમિમાં આવે ત્યારે, એ થઈ ગીચ વસ્તીની વાત: પણ આપણાં છૂટી આબોદવાનાં ગાંમડાંના ઘરો પણ દમકમાટી ઉપજાવે તેવાં અંધાર કૂપ જેવાં હોય છે. એ સૌં એ ગૃહિણીઓનાં દિવસ રાતના નિવાસ સ્થાન ખરેખર સુધરવાં જોઈએ છે. આપણા અગાને એ ત્રીણી ખાખત વધી જતી હોય તો તે તપાસવી ઘટે છે.

આ ઉપરાંત એક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી લાગે છે; કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીના ઉપર ધરકામનો શક્તિ ઉપરાંતનો જોડો છે. એ મુખ્યાર્થ વિઠ માં નહિ જણાય, જો કે અહીં પણ ગરીબ સ્ત્રીઓ જુઓ તો માલમ પડશે કે એમનું કામ એ તો ખરેખર દયાજનક ચિત્ર ખડું કરે તેવું હોય છે. સ્વરે વહેલાં ઉડી ધરનું કામ શરૂ કરે છે ને આખો ય દિવસ મહેનતમાં ઉંચી નથી આવતી. રાત્રે થાકી લોથપોથ થઈ પડી જતી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. ગામડાંની ખેડૂત સ્ત્રીઓનાં જીવન એટલેજ મહેનતથી થાકેલાં: એમને વિશ્રાન્તી યે નથી હોતી. એ બાર દળવા કરવા એ સમાજસુધારકોના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં છે; પણ એને આંગણાએ કોઈ અડકાડતું નથી એ દીક્ષગીરી છે. આપણી અહિંની સ્ત્રીમજૂરોની એજ દશા છે! એ મળતાં શક્તિ ઉપરાંત બાર વહેનાર સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાં દફ ટકા નિકળે એમ છે. ગૃહિણીનું કામ કરવા જતાં આપણે ત્યાં સ્ત્રીત્વ હુંદાતું હોય તો એ શાપ આપણો વિનાશક બને એમાં નવાઈ નથી. એવાં શ્રમજીવીઓ માટે જો સુધારકો પ્રયાસ કરે તોજ આપણા ઉદ્ધારની આસા રખાય. બાકી ગૃહકાર્યમાંથી જાળવો કરી કારેગ થઈ જાહેર જીવનની લાલસાએ દોડી જતીઓને જ માત્ર વધાવી લેવામાં કેશો અથ નથી સરવાતો.

આપણી આધુનિક બગાડી જતી આર્થિકગિચ્છિતિને લઈને ઘણોક વખત અને હમણાં તો ધરધરનો એ સવાલ છે કે સ્ત્રીઓ તો

પોતાના શરીરે લીધેલો ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર જેમ તેમ કરી વહે નળ્ય છે; પરંતુ પુરુષો દ્રવ્યોપાર્જનની પોતાની ફરજ પૂર્ણ પહે સફળ કરી શકતા નથી, પરિણામે કુટુંબને અર્ધી જૂથ વેઠવી પડે છે; આવા સંજોગોમાં કેવી રીતે એનો ઉકેલ કરવો એ એક જાણનાં પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થયો છે. હું તો માનું છું કે ગૃહસ્થને ગૃહિણી એક ખીજને મદદ કરવા સરમયેલા છે. એ તો એકનો ભાર હળવો કરવા ખીજને જરૂર હાથ દેવો ઘટે છે; અને એ માટેજ સ્ત્રીઓએ ગૃહઉદ્યોગો ને એવા હુન્નરો હસ્તગત કરી લેવા જોઈએ, જો એવા ઊદ્યોગો ને હુન્નરો સ્ત્રીઓ નાણતી હોય તો જરૂર એટલી આછી કમાણી પુરુષો કરે તો પણ ચાલી શકે; અને જો પોતે હંમેશા કુરસદ મેળવી શકતી હોય તો પણ પોતાના કુટુંબની લાગણીએ એવા નાના મોટાં ઊદ્યોગો કરતાં એ ધણો લાભ કરી શકે. ગૃહવ્યવસ્થા સાચવી કામ કરવા ઇચ્છનારાઓ આટલી દદ સુધી તો કેળવણી, શિક્ષણ ને તાલીમ આપવાની છૂટ લેવા કે આપવાના નથી કહેતા; પણ અહીં જો પણ જુદા પડે છે. એક ઊદ્યમવાદીપક્ષ એમ દલીલ કરે છે કે સ્ત્રીઓને ધંધો કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ; ને દ્રવ્યોપાર્જનની તક અને સ્વતંત્ર રીતે આપવી ઘટે છે; એમ થતા સમાજમાં શીથીલતા ને અસ્થિરતા આવશે એમ હું માનું છું. જ્યાં એકલા પુરુષો પણ દ્રવ્યોપાર્જનમાં પૂર્ણ પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા, જ્યાં એકનો એ વગર પણ માર્યોમાર્યો કરે છે, જ્યાં એટલી સંખ્યાએ લાગે પડતું નથી આવતું; ત્યાં એજ ક્ષેત્રમાં અને તેંય આપણે ત્યાં ? આવા અવજોગોમાં ? અને જો એમ છતાં એ વિચારો સાચું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો આજે જો બેકારી જણાય છે તેનાં કરતાં જમણી થવાની. છતાંય આપણે જોઈએ છીએ કે મજૂર વર્ગમાં એ છૂટ પૂરપૂરે માણી લેવામાં આવે છે. એક રીતે જોતા એમ કુટુંબને જમણી પેદાશ તો જરૂર થાય છે. પરંતુ આજે જો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી માણે છે તેતો કે

શ્રીઓને એ રસ્તે મોક્ષવાની વાત છે. ખરૂં જોતાં એ ક્ષેત્ર અત્યારે આપણે ત્યાં એટલું વિદ્યસ્ત નથીજ, કે બધાને પોપે: એટલે આજના બેઠાર પુરોના પેઠે શ્રીઓને પણ જરૂર ધંધાની શોધમાં અનેક દરવાજાના આગળા ખખડાવવા પડશે. ત્યાંની સફળતાના તો, સ્વમાંજ છે; પણ એ પ્રયાસ સાથે ગૃહવ્યવસ્થા તૂટી જશે. એ નિર્વિવાદ છે. આપણો ગરીબવર્ગ, ને મધ્યમવર્ગ એ બેની એ વાત છે. એ બે જો આજે દેહંગી સ્થિતિમાં પણ રોટલો વહેંચીને ખાય છે; ને કુટુંબ્ય ધર્મનું પાલન કરે છે. તે વખતે તૂટી જશે. વળી બંનેના જીવાર્જન વ્યક્તિગત ખાતાઓમાં પોતપોતાની કમાણી લાઇ જવા પ્રયત્ન કરશે; ને એ દિસાએ આપણી અવિભક્ત કુટુંબ્ય પ્રણાલીનો અંત આવશે. આજે તો આપણી પરિસ્થિતિએ વિભક્ત-કુટુંબ્યપ્રથા આપણને કોઇ રીતે દુનિયાથી નથી નિવડવાની. એટલે એને સ્વીકારવા અર્થે આપણી સંપે અગર કુસંપે મને કે કમને એકતા-સચાવાઈ રહી છે તે નહ. ચત્—સંગઠન છૂટતાં, આપણે જરૂર હેરાનગતી ભોગવવી પડશે એમ હું ચોક્કસ માનું છું.

કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે પુરોના ત્યારે શ્રીઓને ગૃહવ્યવસ્થામાં મદદ નથી કરતા, ત્યારે શ્રીઓએ શામાટે ગૃહજીવોગેની રીતે પણ એમને સહાય કરવી? આમ પૂછી ભલે એ ન્યાય ધમ્મતાં હોય પણ એતો ખરૂંજ કે પતિ, પત્ની, ગૃહસ્થગૃહિણી, પોતપોતાની દુરુજે બળવતાં નવરાશના વખતે જરૂર એક બીજાના ભાર હળવા કરવા પ્રયત્ન કરે, પતિ પત્નિ અસ્પષ્ટરસને સહાય કરે છે. પણ જીવન એક માગીને સહભાગી હોવાથી ઉદ્દેશ એકજ સરે છે એટલે ત્યાં જીવકારની દૃષ્ટિ નથી. પુરોના શ્રીઓને મદદ નથી કરતા એ વાતે સાવ માનવાં જેવી તો નથી જ. શ્રીમંત ગૃહિણીઓને દરેક સુખસગવડ મળે છે એ જીવવું જોઈતું નથી, એજ રીતે જો પુરુષનું અર્થપ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર રસાળ હોય ને એમાં ખર્ચ ઉપરાંત બચત રહેવા

પામતી હોય તો જરૂર પુરુષ પોતાની સહચરીને સંભાળ કરવા અર્થે સગવડ કરી આપવા પ્રેરાય છે, આજે મુંબાઈ વિગેરે શહેરોમાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ કામ કરનાર નોકરો હાથ નીચે રાખે છે એ વેતનાં એ અર્થનો જોકેલ થઈ જાય છે.

આપણી આર્થિક ને સામાજિક પરિસ્થિતિના કારણે આપણને ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આપણા સમાજને શોભાવનારા ગૃહિણીપદને પ્રદાર કરતાં આપણને અત્યંતે પરિણામે સોપવાનું જ રહેશે. સ્ત્રીપુરુષ પોતાના ક્ષેત્રમાં રહી એક બીજાને સુખદુઃખમાં ભાગી બને. મળે તેટલામાં સંતોષ માને: વધુ મળવાની આવશ્યકતા એ યોગ્ય ગૃહજીવોગોનો જીવયોગ કરે એમાંજ મળે તો સરળતા દેખાય છે. થોડાક સમય પહેલાં એક પ્રતિભાશાળી વિદુષી નોર્વેજિયન બાનુ કે જેઓએ નોબલ પ્રાઈઝ મેળવ્યું છે; ને જેમનો અભિપ્રાય વજનદાર ને બરોસેદાર ગણાય છે. એમણે ગૃહસ્થાશ્રમને કૌટુંબીકથવન બાબે નીચે પ્રમાણે, પત્રોના પ્રતિનિધીઓને પોતાના મંતવ્યો કહ્યા હતા.

“મળે કંઈ સવાલો પૂછશે નહિ મળે હમણાંજ તાર મળ્યો છે કે મળે નોબલ પ્રાઈઝ આપવામાં આવ્યું છે; પણ શીસોસોરી જેવી વાતો કરવા માટે મને અવકાશ નથી. હું મ્હારાં છોકરાને સુવાડવા જાઉં છું. મળે જે માન આપવામાં આવ્યું છે તેથી હું કુદરતી રીતે ખુશ થઈ છું; પણ મળે મ્હારા ઘરમાં નાનાં છોકરાંઓની વચ્ચે જે આનંદ મળે છે તેની સરખામણીએ બીજા કોઈ આનંદ નથી જણાતો.”

મેડમ સીગ્રીડ અંડસેન લગભગ છેલ્લા એક દસકાથી નોર્વેમાં એક વિદુષી તરીકે જાહેર આવ્યાં છે. તેમનાં પુસ્તકોની લગભગ પાંચ લાખ નકલો છેલાં થોડાં વર્ષોમાં વેચાઈ ગઈ છે: અને તેનાં ભાષાંતરો યુરોપની ધણી ખરી ભાષાઓમાં થયાં છે.

મેડમ અંડસેન આર્દીઓલોજના એક પ્રેફેસરની પુત્રી છે, અને પોતાની માતા મારફત સ્કોટીશ લોદી એમની નસોમાં વહે છે. તેઓની નાની ઉંમરે જ લેબના પિતા મરણ પામ્યા હતા.

જેથી એક ચિત્રકાર બનવાની તેઓની આશા ધુળમાં મળી હતી. પછી એક ટાઈપીસ્ટ તરીકે કામ કરી તેમણે કમાવા માંડ્યું. અને કુરસદના વખતે તેમણે લખવા માંડ્યું. તેઓ પોતાની વીસ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન આ રીતે મારી કમાણી કરતાં થયાં હતાં; પણ તેઓને ખરી ફતેદ તો ૧૯૨૦-૨૨ માં મળી; કે જે વેળા તેઓનું “ક્રીસ્ટન લેવરેન્સ ડોટર” નામનું ત્રણ ભાગનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. જે ધણું જે લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું.

એ મેડમ ઍડસેંટ પુરોના જેવા સમાન હકકો મેળવવાની સ્ત્રીઓની હીલચાલના એક વખાણનાર નથી. તે આમ કહે છે. “સમાન દરમિયાનની વાતોનું પરિણામ શુન્ય આવે છે. આથી એક પુરુષની પોતાના કુટુંબ તરફની ફરજ અને જવાબદારીની લાગણી ખુલ્લો લેવા જેવું થાય છે. અને નિર્વાહ કમાનાર ને પોતાના બાળકના પિતા તરીકેના પોતાના કુદરતી દરમિયાનથી તે દુર ધસડાઈ જાય છે. સ્ત્રીઓને પુરુષો જેવા સમાન હકકોની જરૂર નથી. અંગત રીતે મહેને કરવું કામકાજ ધણું ગમે છે. મોર્વેમાં ધણીખરી લેખિકાઓ ધરદામ તરફ વધુ વધણું ધરાવે છે; અને એક સાઈ ખાણું બનાવવાનું પસંદ કરે છે. આરા ધરતી બહાર કામ કરવાનું મને કદી પસંદ પડ્યું નથી. દસ વરસને ત્રણ પાસ સુધી ટાઈપીસ્ટ તરીકે મેં કામ કર્યું છે. જેમાં પહેલાં ત્રણ માસ મેં રાજી ખુશીથી તે કામ સદન કર્યું હતું. કારણ તે વખતે કામ મ્હારે માટે નવું હતું. પાછળના દસ વર્ષનું કામ મ્હારે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. હું ન ઓળખું એવા મનુષ્યોના હુકમ ઉઠાવવા કરતાં હું પિતાના છુટને પોલીસ કરવાનું વધુ પસંદ કરું.”

આ યુરોપની રમણી, ભારતવર્ષની ગૃહિણીના આદર્શને આમે હુમ પોતાનું જીવન વિતાવે છે. એમાં એ નારીજાતની પ્રતિષ્ઠા માને છે; હુ ધાડું છે કે મેડમ ઍડસેંટ જેવી મહા વિદુષીઓ આવો મત આપે, જે એ આપણે કે આપણા વિચાર નથી.

“ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે.”

“ પત્ની ”

પંત્ની પાસેથી, પતિ સદાચાર, ભક્તતા, અને આત્મા—સન્માન શીખે છે. .

પત્ની એ પતિની મુર્તિમતી કવિતા દેવી છે.

પતિરૂપ ધનુષ્ય ઉપર સ્ત્રી પ્રત્યાંચા છે.

“ પુરુષની પ્રજ્વળતા જ્વાળાં વામે; સુન્દરીનો ત્જાં વિજય વિનામે. ”

પત્ની એ પતિની પ્રેરણા છે.

“ સહુ જન પહેલું સ્મરતા નારી કેઈ ના

વાટે ઘાટે બોલતા સાધુ સીતારામ

“ જગતનું શવન્ત ગુસ્તવાકર્ષણ સ્ત્રીજ છે.”

પત્ની

પત્ની બનવું એટલે ધણીની ધણીઆણી બનવું ? ધણી શબ્દનું અ સ્ત્રીલિંગ રૂપ જ માત્ર નહિ, પણ પતિના હૃદય પર જડેનું આધિપત્ય છે. હેનું નામ છે પત્ની આપણા સંસારમાં એવાં આધિપત્ય કેટલીક સ્ત્રીઓનાં હશે ? એમ હોવું એ સ્વાભાવિક છે, એટલે એ સવાલ એમ ઊઠી જવા સંભવ છે. સી પત્ની બનવા સ્વાભાવિક ગ્રાહે છે, ઇચ્છે છે, પુરુષ પતિ બનવા ગ્રાહે છે, વાંછે છે. એ જને પોતાપણું અરસપરસ આપ સે કરે છે; એટલે એ રીતે પતિપત્નીનાં પાત્રો આપણા સંસારનાં સૃષ્ટા બને છે. પતિ પત્નીના સહચાર ને સહજીવનથી આપણે ઓતપ્રોત થયેલાં, દેખીએ છીએ. આવાં પાત્રો સર્વત્ર નથી હોતાં, એનાં અનેક કારણો છે; પણ કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ સ્ત્રીને પતિ બનવા માટે લાયક હોવો જ નોંધએ, અને કોઈ સ્ત્રી કોઈ પણ પુરુષની પત્ની બની શકે, એ આપણી માન્યતા હોય તો બૂલ ભરેલી છે. આપણા એ તરફના વિચારો હજી અધુરા છે. એટલે આપણે પતિ-પત્નીનાં આદર્શ પાત્રોને અસંતોષી નોંધએ છીએ. મનુષ્ય-સ્વભાવને કશોયે વિચાર કયાં સિવાય; એમનાં પદ નક્કી કરવામાં ખીજાઓ, વઢીલો વિગેરે, આડે ઉભાજ હોય છે. એટલે મર્યાદાના બંધને બને જો કુદરતી સંતોષ માણુનારાં મળી જાય તો ઠીક; નહિ તો ‘પડયું પાનું નિભાવી શ્વે’ ગણી પતિને પત્ની ફરજના લય નીચે રહે છે; અને એથી જો એક ખીજની વૃત્તિઓ ભટકતી હોય તો એમાં નવાઈ નથી. આપણા સતયુગ, ને દ્વાપર જેવા સુવર્ણ યુગોમાં પણ સ્ત્રીઓ પતિની પસંદગી પોતે કરતી, સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી વિં જો હમણાંની પેઢે, ખીજ પુરુષ પાત્રો સાથે જઠકાયાં હોત, તો

એ પત્નીએ તરીકે નિષ્કુળ જાત કે સફળ થાત એ વિચારણીય છે. સ્વયંવરના મંડપમાં અર્જુનને ચાહનાર દ્રૌપદ-તનયાએ કહ્યુંને મચ્છવેષન કરે છતાં પરણવા સ્પષ્ટ ના કેમ કહી? શું કહ્યું સુંદર ન હતો? યુવાન ન હતો? શું વીરત્વ વિહોણું હતો? જો કે એવું કંઈ નહોતું; પણ એને અર્જુનને વરમાળ આરોપી એની પત્ની યવાના કેડ હતી. રાવણ ધનુષ્ય ઊઠાવવા જતાં એના બળની પ્રતિતિ હોવાથી, શ્રીહરિને શા માટે એનું બળ હરવા પ્રાર્થતા સીતાજી ઊભાં? દૈવી શક્તિ ધરાવતા દેવો ના ગમ્યા, એમ કેમ? ને નળને શોધવાના 'શ્રમ દમયંતીએ લીધા? એ સર્વ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે એમને પોતપોતાના પતિ માટે પ્રથમથી જ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. (હોય છે.) આવા લગ્નો જ્યાં થાય ત્યાં સતીએ પાકે એમાં નવાઈ નથી. આપણી સ્થિતિ તો એથી ઉલટી છે. સ્વમાં કંઈનાં હોય ને જાઈ કંઈનાં! એમ સ્ત્રી પુરુષને સ્વમાંએ ખૂંસી નાખવાની ફરજ પડે છે. આવા અસંતોષી પતિ-પત્ની ગુપ્ત ભાવને વશ ન થાય એ કેમ કહી શકાય? જેમ મન માન્યાં પાત્રોનો સહચાર થયા છતાં ભૂલ કરે તો એ અન્યાય ને ધોર પાપ કરે છે; એમ અહીં ધોર પાપ ભલે ગણાય, પણ એમાં ફરક છે. આપણા પતિ પત્નીના સંસાર સર્વત્ર એક ધારે ચાલ્યા આવતા દેખાતા ભલે હોય, પણ અંતરજ્વાલા કોને જાણે કહે? એ રીતે જીવન પુરું કરવાની વાતે ઘણા ખર્ચ વહાણ ચાલે છે. માટે પતિ પત્નીની લગ્નમાં સંમતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. એ આપણે જો નહિ કરીએ તો ઉપર કહ્યું તે પરિણામનાં અધિકારી તો જીએજી. માટે લગ્નગાદથી જોડવા પહેલાં સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર લાગણી જોવા સંમતિ લેવી આવશ્યક છે. અને એ માટે એ બંને સંમતિ વચના હોવાં જોઈએ. ચાલુ રહીને પતિ પોને પુરુષ હોવાથી પત્નીને આગાધારક જાણ જાહેર છે! એના દરેક કામને શક્તિ અશક્તિએ એ એની ખાસેથી કરાવવાને વાછે છે, એના સુખ સગવડ સાર એને દખાણ ને

ડર આપે છે. પુરુષ પરિશ્રમથી કરનાર એટલે પોતાની છૂટનો એ ગમે તેવો ઉપયોગ કરે! પત્નીથી એને પૂછાય નહિ! જ્ઞાનને પતિ, પત્નીના પગલાંનો ય દિશાળ તો રાખતો હોય. એને માટે ડગલે ડગલે વહેમ, શંકા ને ડર રાખવામાં આવે જ. આવાં પતિપત્ની વિજય ન પામે એ ચોક્કસ છે. પતિ જો એ છતાંય સદાચરણી હોય, તો પત્નીની ભિન્ન લાગણીઓ વિસ્મૃત થઈ જાય; પણ સદાચરણી પત્ની હોય તો પતિને સુધારી શકવાને અને સીધી લાઘવ પર મૂકવાને એને એવો અવસર એ અધ પતિ આપતો જ નથી; ને એવો અવસર લેવા પ્રયત્ન કરતી પત્નીને ખૂબ સહન કરવું પડે છે. દટોકડીના સંજોગોમાં સાંકડે રસ્તે ચાલવું પડે છે.

પતિનું ક્ષેત્ર ધરની બહાર હોવાથી, એને પોતાના પ્રપંચના કારણે પણ વિશેષતઃ છૂટની જરૂર હોય છે જ, એટલે એના પર કામની આંખ રહેતી નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓનું ક્ષેત્ર ધર હોવાથી, એને પુરુષ જેટલી છૂટ નથી અપાઈ, કે આપવામાં આવી. આ પરિસ્થિતિ બિલી થતાં આજ સુધી સ્ત્રીઓને પતિ તરફ પ્રેમ રાખવો એની આજ્ઞા હાવાથી, એને રાજી રાખવા દરેક વસ્તુ કરવી, એના બોલે બોલે પગ માંડવા, એના અવિચારી કામોને ય હાથ ધરવાં, એવા બોધની સખળ છાપ સ્ત્રીજીવન ઉપર પાડવામાં આવતી; ને એ સાથે પતિ ગમે તેવો હોય પણ એની એક પણ આજ્ઞાનું સ્પષ્ટીકરણ માગવું એમાયે પતિવ્રતનો ભંગ થવાનું સૂચન થતું. આપણે ત્યાં અને બધે ઠેકાણે પતિવ્રત પાળવું એ સદાચાર છે. એ પૂણ્યપંથ છે. એમાં નીતિનીયમન છે, એમાં મર્યાદા છે, એમાં સંતોષી જીવન છે. એ વ્રતમાં સાચું તપ છે, એ માળવું એ ધર્મ છે; એમાંથી પાછું હડે એ પાપ દરે છે; એ સઘળી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરી શકાય છે, પણ પહેલાં તો એ પાળવું એજ કુદરતી છે. એમાં દયાળુની કશીએ જરૂર નથી હોતી; પણ જરૂર જણાય જ છે; અને પત્ની પાસેથી એ ઇચ્છવાર્જન આપણું શ્રેય હોય તો પહેલાં આપણી જૂલો સુધારવાની

ખાસ જરૂર છે. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, કન્યાગાં, કન્યાવિક્રય, એ જાણી સુધી ખંધ નહિ થાય ત્યાં સુધી તો એ ઈચ્છા, ને આશા અધુરીજ રહેવાની. સરળ રસ્તા વગર શાંતિથી ચાલવું અમંભવિત છે. પત્નીના રસ્તામાં કાંટા વાળી એને એમાં ચાલવા કહીએ, તો એ પોતાના છુટકારાની જ વાતનો વિચાર કરશે; એને દબાવ્યુંથી ચાલવા કહેશે તો કોઈ શાંત મૂર્તિએ સહીસહી જીવન પુરું કરશે; કેટલીક છુટકારા માટે જો તેવા ઉપાયો શોધશે, કોઈ અધવચ્ચ જીવન પુરું કરશે, તો કોઈ ખંડ પથ્થુ કરશે. આ સર્વની થોડી ઘણી અસરો આપણા હિન્દુસમાજમાં આજે તો પ્રત્યક્ષ છે. હા, એક વાતને ઉંડાણે જમ્મએ છીએ તો કંઈક જોવા જેવું મળે છે, તે એ કે આપણા લગ્નોની બાબતો માત્ર વડિલોને હાથ હોવાથી એની વૃત્તિ સ્થિર રાખવાની એને ટેવ પડી જાય છે. એનું વલણ એવી જાતનું બને છે; ને પોતાના પરણ્યા સાથે એ જેમ જોતે તેમ વશવર્તી ચાલવાને હંમેશા પ્રયત્ન કરેજ છે; અને આધીનતા સ્વીકારતી જાય છે. પતિ જેમાં ખુશ થતો હોય, પતિ જેને ઠીક ગણતો હોય તેવી દરેક વાતોને સમજી લેનાર ચતુર સ્ત્રીઓનો સંસાર સરળતાથી ચાલતો આપણને દેખાય છે એ વલણ અકુદરતી તો જરૂર જ છે; પણ એની છાપ સારી પડે છે, અને એથી જ લગ્નખર્ચ પત્ની બીજા પુરુષને ચલાવતો વ્યર્થ પ્રયત્ન પ્રથમથીજ કરતી નથી; અને કરે છે તો એને એ માટે સાધન પડે છે. એટલે એની દૃષ્ટિવૃત્તિ સીધી પોતાના પરિણીત તરફ જ વળેલી રહે છે. એમાં પ્રભુકૃપા ને પતિ જો સમજી ને કેળવાયેલ મળે તો એમના એ સંસ્કારો સફળ બને છે. આપણો સમાજ આજે આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે; એને વધુ ઉજળો કરવા આપણે આપણા ઉપરના દુષણો દૂર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. નહિતર સ્ત્રીઓના ઉપર મુજબના, સંસ્કારો આજ સુધી જેમ ઘડાઈ સંસાર નિલાવ્યો છે. એમ હવે નિલાવવો મુશ્કેલ છે એ જોવું જરૂરી છે.

“કુટિ, કદરૂપ, કુળડો, નિર્ધન, નિર્બળ કામ,
મતિહિણ પતિત પતિ મળે, એ નારીને સુરરાયઃ
નેહી પગઅંગુઠે દણિ આધું ઝોદીએરે,
સુખકર સાચવીએ સૌ સાથે સંપ સદાય;
એવા ઉત્તમ ગુણથી ઉભય સુકૃળ અજવાળીએરે.”

આવા સદ્ગોષ્ઠી આપી એ જ, અને એવા જ સંસ્કારોથી બંધનમાં રાખવા વિચારોનું સતત વહેણ સ્ત્રી જાતિના સ્વભાવ ઉપર આજસુધી રેડાયું છે. આજે એ જમાનો નથી; આજે સૌ વિચારક થયાં છે. ઘેટાના ટોળામાં રહેલ સિંહનું બચ્ચું પોતાના જાત ભાઈઓને નેહ, એના જેવું બનવાને તત્પર થાય, એમ અનેક દેશીય સ્ત્રી સમાજોના કારણે, હિંદી સ્ત્રી આજે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકાસવા માગે છે. હા, એથી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી કે પતિથી બંડ કરવાના પત્નીના અધિકાર સાચા છે, હું માનું છું કે પોતાની ઈચ્છાએ, કોઈપણ કારણો સામે, પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનસાથે, કવિતામાં વર્ણવેલા પુરુષ સાથે લગ્ન કરે, તો તો સ્ત્રીની એ ફરજ છે કે પોતાનું પોતે ફોદી લેવું; પરંતુ ઉપર પ્રમાણેનો પુરુષ કોને ગમે ? છતાંયે એ પુરુષ છે એટલે પરણવાને તો લાયકાત લઈ અવતરેલો છે; એટલે ગમે તેને માથે એ જરૂર જો સાધનભૂત દરો તો પડવાનો છે. એવા એકદુપ, કુટ્ટી, નિર્ધન, નિર્બળકામ, અવગુણાબ્ધિ, મતિહિણ — પતિતના હાથ તીએ સ્ત્રીત્વને હુંદવાને સોંપવામાં આવે એ મહાપાપ છે. એમ છતાં — પોતાની એ જૂલ ન કળાઈ જાય એ માટે સ્ત્રીઓને આપણો રહીગદ્દ સમાજ ઉપદેશ આપે છે, કે એવા પુરુષ જો એનો પતિ બન્યો હોય, તો એ સ્ત્રીને મન સુરરાય — દેવ માની લેવો. કોઈ કહેશે કે આવો પુરુષ કોઈ પડોશી તરીકે પણ જોઈ શકે ? જે સરકારના હાથ ન્હડે તો કળાંપાણીએ જવાને લાયકાત ધરાવે, જે દારાગઢનો અધિકારી છે, જે સમાજમાં નિંદાને પાત્ર છે,

જે મિત્રોનો વિશ્વંસક છે, જે નિર્ગળકાય હોઈ મૌનિય કરવો પણ નાલાયક છે. જે કદુપ હોવાથી જોના યૌવન અને આશાભર્યા મનને, પણ મનાવી શકતો નથી. એવો મુશ્કેલ પતિત ભક્ત હોય, પણ એ પતિ તો બની શકે છે. અને બન્ને એટલે પત્નીનો એ પરમેશ્વર ! આટલા આટલા પ્રયાસો સમજાવું નથી કે શા કારણે સનત કરવામા આવ્યા છે ? હું માનું છું કે પૂર્વે યજ્ઞ ગયેલી સતીઓને આવાઓ પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થયા હોત તો તેઓ કદાચ છૂટાછેડા તો ન કરત, પણ જરૂર એ માટે તેઓએ વિરોધ તો દર્શાવ્યો જ હોત, આવું શું જાણેલું સ્ત્રી - વ્યક્તિત્વ પોકાર કરે તો એમા ગેરબ્યાજની તો નથી, કવિતાની છેત્રી લીરીમા સારરૂપ સદ્ગોષ્ઠ સ્વે છે. એ સ્ત્રીઓને માટે સદ્ગોષ્ઠ મનાવવાનો પ્રયામ ભલે ગણાતો હોય, પણ એમા સ્ત્રીઓનો મુજબજ પ્રદેશ છે. જુઓ એનો ભાવાર્થ - 'જેઠી પગ અંગુઠે વિ.-

એવા નાલાયક પતિને દેવતા માની, એના સામે બંડ ન કરતી બહેન ! આપણા બંને કુળો ઉત્તરણવા માટે તું તારા-ઓત્વનો ભોગ આપજો ! ગમે તેટલું સહેલું પડે તો મ વિરોધ ન દર્શાવતી, માત્ર પગના અંગુઠે દહીં વાળી આધું ઓઢી ચોરની મા કેઢીમા મો રાખી રડે, તેમ તું ચે રડજે પણ અમારી લાજ રાખજો !

ઉપરની વાત વાચી વાચક તું વિચારકના ગુણ પરિધાન કરજે માત્ર વાચક ન રહેતો. ઉપરની કહેલી વાત તો આજના ઉદ્ભવતા અનેક ગંગી પ્રશ્નોમા તો કંઈક ઉત્તરતાદર્શક છે, પણ ફરિયાદ અન્યાય ભરી કે, દલીલ વગરની છે, એ કહેવાય એમ નથી. એટલે એમાની ઉત્તરતાને અળગી કરી, જે ન્યાયસરની ફરિયાદ છે એને તો જરૂર ચુકાદો આપવો ઘટે જે.

આવી વિચાર પરપરામા ઘણી વખત એક વસ્તુ માત્ર દલીલો લેવાની બની જવા સંભવ છે; જ્યારે મૂળવસ્તુનું સ્વરૂપ જ્ઞાન 'પણ' જુલાઈ નય છે; એટલે હવે પત્નીની કેટલીક આદર્શ ભાવનાઓનું મરણ કરવું ઉચિત છે. ૧

પતિ એ પત્નીનો ગુરુ છે. એને લોકો શાસ્ત્રવચન કહે છે. એ નરી શ્રદ્ધા વિનાયે આજે આપણે એનો સ્વીકાર કરે જ છુટકો છે. દરેકે દરેક પતિને આપણા સંસારમાં તો જરૂર છે, કે પત્નીને પોતાની સહચરી બનાવવી. પોતે પત્નીને પોતાના જેવી સુશિક્ષિત ને ડેળવાયલી બેવા માગતો હોય, તો પતિએ પોતાની પત્નીનો ગુરુ બનવું જ જોઈશે; અને પત્નીએ પણ પોતાનું જીવન, વિચાર અને વર્તન પતિને અનુસરી, એ જેમ ચાહતો હોય એમ બદલવાની જરૂર છે. એમાં સંતોષનો ભાસ છે; અને સંતોષી જીવનથી વૃત્તિઓ સ્થિર થાય છે; ઘણી ઓછી ફરિયાદોનું કારણ મળે છે. એને લીધે પણ આજે આપણા ૯૬ ટકા અચાનક ગણાતા પત્નીવર્ગે આજના કેટલાક ટકા વિશેષ ડેળવાયલા પતિને ગુરુ કરવો જ જોઈશે. આપણા સંસાર, ને સારાં એ સમાજને સુધારવાનો એ ઉપાય જોટલો સહેલો, સરળ ને વહેવાર છે એવો મ્હારી નજરે ખીલે નથી આવતો.

પુરુષ ને સ્ત્રી એ બે જેમ દેહરૂપે જુદાં છે, તેમ ગુણમાં એ જુદાં છે; ને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં પણ જુદાં હોય એમાં પ્રશ્નને સ્થાન નથી. પતિનું ક્ષેત્ર બહાર છે, પત્નીનું ઘરમાં છે. પરંતુ એ બંને એ ક્ષેત્રકાયનો હોશ એક છે.

અસપરસના પ્રેમબંધને એકજીવી બનવાને મથતાં પતિપત્નીના એ વિલક્ત ધર્મો આપણને સ્દમન્નય છે. પુરુષમાં શક્તિ, દૃઢતા, કઠોરતા, સાહસ આદિ ઉમ ગુણો સમાયલા છે. સ્ત્રીમાં એના-મારણરૂપ અગર, એનામાં જે ગુણો નથી તેના પુરકરૂપ મૃદુતા, ચાંચલ્ય, દયા આદિ ગુણો છે. એટલે જ બંનેયના સ્વભાવાનુસાર કાર્યક્ષેત્રો જુદાં પડેલાં છે; એમ ન હોત તો અપ્રત્યક્ષ સારાય જગતમાં વધુ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ પત્નીઓ, ને મૃદિલીઓ તરીકે રહી છે તે રહી શકત જ નહિ. પતિપત્નીના બંધનમાં પ્રેમની અધિનતા છે, બળજબરી નથી. આ સંસારમાં સૌથી નિકટનું ને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ

એવું કંઈક વધુ સુંદર પ્રેમનું સ્વરૂપ જો આપણે જોઈ શકીએ, તો એ માત્ર સ્ત્રીઓમાં છે; અને એ સ્ત્રીઓમાં યે સૌથી નિકટનું તો પત્ની તરીકે ત્ય્હારે એ પ્રકાશે છે ત્ય્હારે જ જણાય છે. એ પ્રેમમૂર્તિ પત્ની વિના, પુરૂષ અંગ પાંગળું છે; અને એ પતિ વગરનું સ્ત્રી અંગ અધુરું છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે જ પતિપત્ની એ આ પૃથિવીમાંનું એક પ્રેમ સ્વરૂપ છે. એમાં કિંચિત્તા ન જ આવવી જોઈએ: લગ્ન નામક, પ્રેમ યજ્ઞમાં સ્વાર્થની તિલાંજલી અપાય છે; વ્યક્તિત્વ જૂઠ્ઠાં હતાં તે એક થવાના પ્રગતિ પંથે ઉભાં રહે છે. એમાં પછી મ્હાઈ ત્હાઈ એ વસ્તુના પ્રશ્નો જ ક્યાં રહે છે? કે સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા જણાય? આવી જાતનું એ પતિપત્ની જીવન નિષ્કંટક રહે એ માટે ઉત્તરોત્તર કુદરત પણ એમના સ્વાર્થને ધીમે ધીમે સંલગ્ન બનાવતી જાય છે. સંતતિ—એમાં બનેયનો સ્વાર્થ એક બની જાય છે; અને એથી એ પ્રેમ પરિણામની અવધિરૂપ સંસારમાં ક્યાંયે છુટકારાનો અવાજ આવવો મૂશ્કેલ છે. આપણો સંસાર અને સમાજ જો આજસુધી અમોક્ષ રહ્યો હોય તો તેમાં એ એક આ દિઢમૂત બનેલ ભાવી જીવનનો પ્રતાપ છે.

પશ્ચિમના સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાંથી એ એક ઊંચુંખલ અવાજ આવે છે, કે સ્ત્રીએ લગ્ન કરી પત્ની બનવાની જરૂર જ શી છે? શા માટે સ્ત્રીએ એમ આધીન બની પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વેચી દેવું જોઈએ? આ અવાજમાં પ્રેમ નથી; સ્વાર્થ સમાયો છે; અને સાચે જ એવા અવાજવાળાં પત્ની બનવાની ઇચ્છા ન જ કરે એ દૃખીવું છે. તેઓ સ્ત્રીત્વ શામાં સમાયેલું જુવે છે, એજ સમજાવું નથી. એમને ગૃહિણી બનવું નથી, એમને પત્ની બનવું નથી, એમને માતા બનવું નથી : એમ કુંવારા જ રહી—એઓ કયે રસ્તે ઉન્નતિ સાધવા માગે છે? એનો ઉદ્દેશ જો કહેવા માગીએ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હૃદયખલતામાં રહેલી સ્વચ્છંદતા એજ નામ આપી શકીએ. ઠાણ નહિ અને કે પ્રમદ સંજ્ઞાઓ એ જ્યાંય હોય, અજર એ તરફ એમનું

સદ્ય પશુ હોમ, ત્યારે દ્વિતીયર્થ વગરનું કૌમાર એ ઘોર પાપ જ છે ને ? એમ કરી જો તેઓ સ્ત્રીત્વને સોશા આપવાની અગર સ્વતંત્ર બનાવવાની ધમકી રાખતા હોય એમને છેટેથી રામરામ કરવા ઘટે છે. એમ કરી તેઓ સ્ત્રીત્વનો દુરુપયોગ કરે છે; સ્ત્રીત્વને કલંકિત કરે છે. આપણે સ્ત્રીવર્મ આણું ન ઇચ્છે એ મ્હારી તો ખાસ માયના છે. પત્નીધર્મ પાલનના કઠોર પાઠ શીખી શીખી, જીવનમાં એકમેકે બનાવી દઇ, ભાગતવર્મે તો એના લાભ નુકસાનનો ઉપરના નિર્ણય સાથે દ્વિસાબ કઢાડી રાખ્યો છે. એટલે રોકડો જવાબ આપવાની તૈયારી માટે વિચાર જ કરવો નહિ પડે. સ્ત્રીત્વને વેડફી નાખવાના-એ સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાં આપણે ત્યાં કાંઈ ઉતાવળિયાં અંગનય નહિ એ હચ્ચવાયોમ્ય છે.

પત્નીનો ધર્મ અધરો છે; કારણ એને મર્યાદા છે એને સંક-મની દિવાલો છે. પત્ની એકની અને પતિ પશુ એકનો; એ સીતા ને રામની જોડીનો આદર્શ આપણે ભૂલવો જોઈતો નથી. પતિને પત્ની પ્રિય હોય તો એનાથી બીજી પત્ની થાય નહિ; એને એમ કરવાનું કાંઈ કારણ જ નથી. હા, રાજાઓના રાણીવાસો એકથી અનેક પત્નીઓથી હલરાતા હોય છે; એટલી રાણીઓની રાજાને આવશ્યકતા હોય છે, એમ નથી. આપણે વાતીઓમાં વાતીએ છીએ તો કિહેવામાં આવે છે કે, એક રાજાને સો રાણીઓ હતી. તેમાં એક માનીતી હતી. એ સૂચવે છે કે પુરૂષને એકજ પત્ની હોય, બીજી રાણી વળેલી રાણીઓ ખરું જોતા તો રાજનીતિના કારણ બનેલી હોય છે. એટલે એ રાજકીય લગ્નસંજ્ઞા માથે સમગ્ર સમાજને વણી લેવા એ ઠીક નથી. સત્યક્તી બનાતી એવી ઉત્તમ સ્ત્રી એકવાર એક પુરૂષની પત્ની બન્યા પછી, એને માથે પડતી અનેક મુશિમતીઓને અખોલપણે સહી લઇ, વેડી લઇ જીવન પુરું કરે છે; પણ એમના સ્વજ્ઞામાં કહીએ તો એ એક ભવમાં બે ભવ કરવા નથી ઇચ્છતી. શકુન્તલા કપ્પાશ્રમ છોડી કુશ્યંત પાસે ગઇ; કુશ્યંતે એનો અનાદર

કર્યો, પણ શકુન્તલાએ આવા અનાદરથી છેડા છૂટકાની આશા ન રાખી, કે એવી કોઈ ઈચ્છા એ ન કરી બેઠી. એકની પત્ની બની બીજાની આ જીંદગીમાં તો નજ બને, એ આદર્શને જીવનમાં ઉતારનારાં એવાં કડકધર્મ પાલન કરે છે એમની એ ઉત્કૃષ્ટતા છે. એમનામાં એ અયોદ્ધિક ગુણો છે. એમનાં તપ અજળ છે, અને એથીજ તેઓ જગતનાં વંદનિય બની ગયાં છે. રામે સીતાને વનવાસ મોકલી; એવી બહિષ્કૃત થયેલી આજની પાશ્વત્ય પ્રદેશની કેટલી રમણીઓ એવા પતિઓની પત્નીઓ રહેશે ? અને એને એ કાયદે અન્યાયી નહિ ગણી કાઢે ? અને એનાપર અદાલતનાં આમંત્રણ નહિ મોકલે ? નજ જેવા નિર્ધન, ને નિર્દય બનેલ પતિની પત્ની રહેવાને યુરોપમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખુશી દર્શો ?

હા, થોડા સમય પૂર્વે એક જર્મન જુગલની વાત બહાર આવી હતી. કોઈ ગ્રન્થાસર એક પુરુષ જીંદગીભર જેલમાં ગયો. એવા જેલ ગયેલાની પત્ની રહેવાથી એ કુટુંબ માટે હલકા વિચારો લાવી સોંકા ઉપેક્ષા કરે, એ આજથી બચવા પોતાના જ જેલ જતા પતિની આગામી અનુસરી એક પત્નીએ છેડા છૂટકો લીધો હતો; પણ સામ્યવશાત લાખા જેલવાસ પછી સારી વર્તણૂકના કારણે જેલની મુદતનો અંત આવ્યો, ને એ છુટો થયો; પરન્તુ જગતના આશ્ચર્ય વચ્ચે પેલી પત્નીએ એ પતિને હર્ષાશ્રુની વરમાળ પહેરાવી પુનઃ લગ્ન કર્યાં. જેમાં એનો પુત્ર પ્રથમ લગ્નનો પણ હાજર હતો.

આ ઉપરથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે જ્યાં પતિને પત્નીના આદર્શો મૂર્તિમંત છે ત્યાં એ જીવન સર્વોત્કૃષ્ટ છે; એની સામેનાં આજો ને ફરિયાદો એકંદર નિર્જીવ લાગે છે.

પતિ પત્નીમાંની જુદાઈ એને હું ગ્રામાચરણ ગણું છું. જગતને દેખાડવા, મર્યાદાનો ભંગ જગત ન જોઈ જાય-એ ડરથી અમુક શિષ્ટાચાર સાચવી અંતરમાં અંતર રાખનાર પતિ અગર પત્ની

પાપાયરણુ કરે છે; એ ને જોવું હોય તો એક મુરોપિયન ડાક્ટર પોતાના તપાસેલા એકદાખલાને માટે આમ ઉકેલ કરી બતાવે છે:-

“ નિર્માત્ર્ય બાળક લઘુ દેખાડવા આવનાર એક સ્ત્રી, મ્હને સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત, સુંદર કલેવરવાળી ને ચતુર લાગી; ને શંકા થઈ કે આ માતાનું બાળક આવું ન હોવું જોઈએ. ત્હારપછી એના પતિને તપાસ્યો. પણ પતિ એ એવા પત્નીના જેવાજ દરેક રીતે સંપૂર્ણ લાગ્યો. ઉંઠી તપાસે શોધતાં એ જડ્યું કે પતિપત્ની તરીકે રહેનાર એ સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને અંતરથી નહોતાં ચાહતાં. કુદરતના નિયમના જોરે વાસનાના પરિણામરૂપ બાળક એવુંજ રોગી હોવું જોઈએ એમ સાબીત થયું. ” આ બધું સમજતાં આપણે એ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ કે પતિપત્નીની માનસિક એકમપતાનો આધાર એમના વિજયને, સફળતાનો મૂળ પાથો ‘પ્રેમ છે.’ અરસપરસપરના પ્રેમને અહિં પ્રથમ સ્થાન છે. એના અભાવે એમનાં જીવન જૂદાં થવા પ્રેરાય, કે થાય એ મનાય છે. માટે જ મનુસ્મૃતિમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘ પતિ પત્નીનો મૃત્યુ પર્યન્તનો અવ્યભિચાર એજ એમનો ધર્મસાર છે. ’ આ વ્યભિચાર એટલે જુદાઇ: એ એક થયાં જુદાં ન થઈ શકે, ને ન થવા પણ ઇચ્છે એટલી હદ સુધી ને એક મપતા સંધાઈ હોય તો પતિ-પત્ની શોભે છે. એમ થવાથી, એમનાં મૃદુરૂપ ગૃહિણીપદ માતૃપિતાના ધર્મો વિમેરેમાં એમની ચિત્ત સ્થિરતાથી સંપૂર્ણ પણે તેઓ શોભી શકે છે. એવાં જીવનનાં પગલાં જગત વધાવે છે. માટે એવા આદર્શવાળાં જનવાની મહેઞ્જા રાખવી, એમાં જ પત્ની, ને પતિની મહત્તા છે આત્મા જેનો એક છે, એવાં પતિ પત્ની વિભક્ત ન જ બની શકે એતો ઠીક, પણ એવીજ પંક્તિની સતીઓ વિધવા જનતાં અન્ય પુરુષની સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થતી નથી. આપણે ત્હાં વિધવા લગ્નને વખોડવામાં આવે છે એનું મૂળ અહીં છે. જિન્દુ પત્નીનું આદર્શ, જે વિચારત્તાં હૃદય લાગે છે તે વિધવા લગ્નથી શુન્સાઇ જાય છે; ને વધુમાં સ્ત્રીને એના સ્વર્ગસ્થ

પતિ પર આત્મએકતા ન હોતી એ જગત આગળ ખુલ્લું પડે છે. માત્ર વાસના તૃપ્તિ માટે એ એને ઝઢાતી હતી; ને એ ભુખ ન મદવાથી અન્ય પુરુષની પત્ની તરીકે બનવા ઇચ્છે છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી આવા ઉત્તમ પતિ પત્નીના યોગને દરેક વિવાહિત આદર્શના અજવાળે ચાલે, અગર ચાલનાર હોય તો પતિ કે પત્ની વિધૂર કે વિધવા થતાં પુનર્લગ્નનો ખ્યાલ પણ ન કરે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

જો કે સંસારમાં વિદ્વરતાં દરેક સર્વ સદ્ગુણ સંપન્નજ છે, સરપૂર્ણ છે, એ આપણે માની શકવા તૈયાર નથી જ; તો આપણે એ પણ ભુલવું જોઈતું નથી, કે પત્નીએ પોતાના પતિને પોતાના માટે દરેક રીતે લાયક, પોતાના સ્વખ્યાયિત જેવા ને પોતાને અનુકૂળ થઈ રહેનાર હોવો જ જોઈએ, એ ખ્યાલ રાખી એના તરફ બેઠરકારી, અસંતોષ, કે કંટાળો લેવાની જરૂર નથી. એ તો સારીએ સૃષ્ટિનો નિયમ છે: પ્રતિકુળતાને અનુકૂળતા બનાવવાનો પ્રયાસ એ વિત્ત્યનું ચિન્હ છે. એવી પત્નીએ કાંતો પોતે એવા પતિને અનુકૂળ બનાવવા મથવું કે કાંતો પોતે જ એને અનુકૂળ બની જવું. આ સૂત્રને અનુસરવા કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને વશ કરવાના અચાનકપૂર્ણ અખતરા કરે છે. મા તો પતિને પોતાની મુશ્કેલીઓ કહી કહી રંજીત્યા કરે છે, કાંતો એનાથી રીસાઈ વિરોધ જણાવે છે. કાંતો ટાણાં મારી રસ્તા પર લાવવા ચાહે છે. એ રીતો તદ્દન મૂર્ખાઈ ભરેલી છે. પ્રથમ તો સ્ત્રીએ એજ બાજુનું જોઈએ કે સ્ત્રી એજ પુરુષને વશ કરવાને પુરેતી બાકુગરી છે. સ્ત્રી એજ પુરુષનું વશીકરણ છે. એનામાં એનાપણું હોય ને એ સાચી પત્ની હોય, તો પતિ એને વશ જરૂર થાય. સ્ત્રી પોતાનું બળ, જે એની પાસે છે તે હૃદયબળ 'પ્રેમ' પુરુષના પત્યર જેવા હૃદય પર રેડે તો એ પત્યરમાંથી 'શીલાજીવ' રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. કે જે રસ મદા બળવાન હોય છે, એવા મદાબળવાન રસની ભોક્તા એ બની શકે છે; પણ જો એનો ઉપભોગ એને

આવડે તો: પત્ની જો એનો ઉપભોગ, એ અનુકૂળતાનો નિપભોગ કાઢી અશુભ વાછનાઓ, ને ફલકી માગણીઓને મારે કરે, તો એનું એ પાપાચરણ છે. એમા એનો વિજય ઝાઝો ટકનો નથી. આખર પરિણામ ખગળ આવેછે. પતિ-પત્નીમા એક એ વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા છે. એક બીજાપરનો વિશ્વાસ; જો એ વિશ્વાસ વહેમના રૂપે પડતાય, તો અ-ધોઅન્ય અસંતોષ ઉદ્ભવે છે, ક્રોધ વધે છે; ને પોતાપરના બેવફાભાઈ વર્તનથી દિનપ્રતિદિન અંતર વધતું જાય છે; ને એનો જો અંત જલ્દી ન આવે તો એનું પરિણામ વિનાશમાં આવે છે. એમ જમ્હાં જણાય કે પતિ અમુક પગલું સંકાથી જાય છે, તો પત્નીની એ ફરજ છે, કે એવું ડગલું પુનઃ ન ભરવું. પુરવડા એવા વર્તન માટે ભલે પત્નીઓ જાહેર વિરોધ કરી શકતી ન હોય, તો પણ કંઈ સ્ત્રીને એ સહી લેવા જેવું લાગે છે? એ મૌન સમજી લેવાનું છે. ધુરોપાદિ દેશો કે જમ્હાં સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવી ઉડતી છે. તમ્હાં પરિણીત જોડાઓમાં પણ આ વહેમ, ને તે પણ આચરણ વિરોધો જો ધ્રુસી જાય છે, તો પરિણામ છોડા છુટકામાં આવે છે, એ ખાસ ખ્યાલ રાખવા જેવું છે.

પત્નીએ પતિના દરેક સંસાર બ્બવહારને પોતાનો માન્યો છે; એટલા માટે એને ચલાવવાને પોતાની ફરજ ન જુલાય, એ પણ જોવું જોઈએ. પતિના ગૃહને પોતાનું માની ગૃહિણીપદ મોલાવવામાં પત્ની નામની મદદતા છે. એ વિષે અગાઉ ઘણી વખત કહેવાયું છે; એટલે દુર્કમાં કહેશું કે પત્ની જો પોતાનો ધર્મ સમજે તો એ પતિના હૃદયની રાણી છે. અને એવું એ જોડું જીવનસાધકાર સાધતું આ સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગસ્થળ જોગવી શકે છે.

ગુજરાતના મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ શીયળ સાચવવાનો અદ્ધ-પદેશ કરતાં કહે છે કે:—

“ જો રસતરસા બાળ ! રમની રીત ન જુલો,
પ્રજુએ બાંધી પાળ, રસ સાગરની પૂણ્યધી ”

પતિ કે પત્ની સંસારના ઉપર ક્યાં સ્વર્ગસ્થ બને ભોગવે, એમાં બાધ નથી; પરન્તુ એ સુખ, સુખ તરીકે ત્યાં સુધી જ રહે છે કે ત્યાં સુધી એને મર્યાદા છે. જેમાં સંયમને રથાન છે, એવા રસ સાગરની ખાળ મસ્તીમાં જૂલ ખાઈ તોડવાના પ્રયાસો જાણે આત્મણે પણ ન યાય. એને માટે માવચેતી આપવાનું એ દવિકથન ખરે દરેક સ્ત્રી પુરુષે જીવનમાં જોડવું જોઈએ છે.

ભારતવર્ષની પરાધિનતાને મૂખ્ય કારણો ગમે તે હોય; પણ છેલ્લે એક વ્યક્તિના દોષે એમ થવા પામ્યું છે. એમ એક દષ્ટિ કહે છે. પૃથ્વીરાજ ઔદાણ સંયુક્તાનું હરણ કરી લાવ્યો. ત્યારથી એનામાં દિનપ્રતિ દિન એ વીરપુરુષ વ્યાસક્રિયા વધારતો ગયો. સંયુક્તાએ પણ પાછું વળી ન જોયું. રાજકારોબારે સંભાળવો એ પૃથ્વીરાજ જૂલ તો ગયો. માત્ર એક જ સંયુક્તાને સંભાળી બેસી રહેવા લાગ્યો. એટલામાં શાહુજીનિ બેસી ચઢી આવ્યો. સાત સાત વખત મારે ખાઈ ગયેલાં આજે અધિર લાગ્યું. મહાસંઘ્રામીઓએ પૃથ્વીરાજની નિંદ્રા ઉડાડવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ પૃથ્વીરાજને કાને ચે વાત પહોંચે તેમ ન હતું. બાપ્પર કહેવાય છે કે ચંદ બારોટે દિગ્મત કરી એની નિર્મળતાને મહારે કરેતા કરેતા વસ્તુગ્રિહિતિ સમજાવી, ઘર ચલાવ્યું. પરન્તુ છેક છેલ્લી ઘડીએ જાગેલ પૃથ્વીરાજે પોતાના વિનાશને વહેારી લીધો હતો. આવા પ્રસંગો વિરલ હોય છે. તોયે ભયંકર છે. ભારતવર્ષની પરાધિનતાનું કારણ આજેય તે કેટલાકે પૃથ્વીરાજને સંયુક્તાના સંયમહિણ સંસારને ગણે છે. એ એક જાનની દાની ઉપરાત એવા અનેક દોષો મર્યાદા ભંગમાં સમાયા છે.

“ વનમાં વસે મેઢ, ઘેમ ધખે વૈશાખ,
નિત્ય વધારે નેક, સારગુણની બેલડી. ”

“ સુખે કુઃખે નિશ્ચયનાની મતીવતી ” પ્રેમપ્રતિજ્ઞા
લગ્નપ્રતિજ્ઞા કહ્યો. પતિ પત્નીનાં નિર્દુનિ ન જ દેઈ

ઉલટું એવા તો એક ખીજને હું આપવા સંકાયે એછો યર્ષ
નિકટ પણ વધતું જોઈએ.

“ માંડી મનના મહેલ, જીવનાં સિંહાસન કરી,
પધરાવી અવજેલ, સ્વામીને સ્વીકારજો. ”

એક પંછી એક કડીએ આપણા પત્નીઆદર્શને વધુ દૃઢ
બનાવવા પ્રયત્ન કરતી દેખાય છે.

એવી ભાવનાઓભર્યા જીવન જીવનાર આપણને ઉદાહરણ-
રૂપ બનવાને અધિકારી થયાં છે. પણ આપણા ખીજને ઉદાહરણ-
રૂપ બને એવાં જીવન જીવવાં એ દરેકની ફરજ છે. એમ
પતિપત્નીની એ કડક ફરજ છે કે આપણા ઉત્તમ આદર્શમય
જીવનનો દાખલો લઈ ખીજના સંસાર સુધરે માટે પત્નીએ પોતા
પર આવતાં અનેક-શબ્દોને વટાવી, એકધારી અવિચલ ભાવનાઓમાં
રમવું જોઈએ; હા, એવાં જીવન અધરાં તો જરૂર છે; પણ અધરાં
હોય એટલે એની ઉચ્ચતાને પહોંચવામાં કરો. અર્થ નથી એમ
માની, આપણી સરળતા જ સાચવવા બેસીએ, તો એ રસ્તે આપણું
પત્ની જીવન ક્યાં અને કેવે ઢેકાણે જઈ ફરશે એનો વિચાર જરૂર
કરવો ધટે છે.

પત્ની જીવનમાંથી જેટલો અભેદભાવ નષ્ટ થશે, જેટલો પ્રેમ
પ્રભાવ જામશે, તેટલું એ માનવ જીવનને આદર્શરૂપ બનશે.

માતા

આપણે ફરીથી સત્ય યુગ આણુવો છે.

+

+

+

ત્યારે દિ-દુસ્થાનમાં વીરનરો ને વીરાગનાઓ પેદા થશે, ત્યારે
આપણે સ્વાશ્રયી બની શકીશું,

મહાત્મા ગાંધીજી

માતા

દેરેક જનની માતા કહેવાય છે; પણ જે તે માતૃધર્મ ન
 જાણતી હોય, માતૃત્વને યોગ્ય ન હોય, એના યોગ્ય એને
 કેળવણી ન મળી હોય, બાળજાતનને ઉછેરથી અગ્નિ હોય, તો
 એને માતા કહેવી ! એ એક મ્હોરો - પ્રશ્ન છે. આ જે બાળકને
 જન્મ જ આપી, પોતાની દરજ્જી મૂકત યમ, માતૃપદને યોગ્ય
 માનતી હોય, તો તે ભૂલ છે. એને કું જનની કહું, જન્મદાત્રી કહું,
 પણ માતા તો ત્હારે જ કહું કે. તે પોતાનો ધર્મ જાણતી હોય.
 આપણે ત્હાં નજર કરતાં જનનીઓ તો ઘેર ઘેર મળશે, પણ
 માતાના ઉચ્ચ પદને શોભાવે, એના ધર્મોને પૂર્ણપણે સમજે, ને
 વર્તે એવી તો અનેક એક જણાશે. જ્ઞેહારથી આપણે ત્હાં
 માતા માત્ર જન્મદાત્રી બની અટકી ગઇ છે, ત્હારથી
 માતા પરનો પ્રેમ પણ પ્રમાણે આજો થતો ગયો છે.
 માતાપિતાની આજ્ઞા માનો એ બાળકોને શિખાડવામા આવતો
 પરમખોધ ભણાવવાની પૂર્વે જરીએ જરૂર નહોતી; એ શિખાડ-
 વારી કે ભણાવવાની વસ્તુ જ નથી; પણ શું કરે! માતાઓની
 મમતા ધરી ને બાળકોની માયા મટી: જે કેળવણીદાર તરીકે બાળ-
 કોના મનમાં જીવનની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓને પામ, જે પારણામાં
 પોતાના બોળ-કુલને અદ્વિતિય જીવન આરંભ પાઠ પઢાવે, વીરત્વના
 વિચાર શ્વાસ લઇ, બાળકની ખીલતી અંગકળીમાં સૌર્યનાં તેજ
 પૂરે; ને જે જીવન ધરીઆપી રસ્તાનું નિશ્ચિન જાન કરાવે,
 એની દુર્ગમ વાટઓને ભેદવાની નીતિ દર્શાવે, તે માતા-એની

છે, તે જીંદગીભર મુંગાં બહેરાં રહે છે; પણ ખરું જોતાં એમની
 જો યોગ્ય સમયે યોગ્ય તપાસ કરાવી હોય તો કેટલેક અંશે એ-
 મૂશ્કેલીમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેવાં હોય છે. આમાંથી બચવા માત-
 પિતાએ એ રીતે યોગ્ય ઊપચારો લેવા ધટે છે. એ આપણે સમજી
 શકીએ છીએ આંખ, કાન, પગ, નાક, હાથ વિગેરે અવયવોની
 ખોડોને જન્મ ખોડ માની, તેને અસાધ્ય સમજી બેઠેલાંએ ગંભીર
 જૂલ કરે છે. જો કે શહેરોમાં આ વાત કદાચ એછા પ્રમાણે બનતી
 હોય તેથી સારો દેશ એ રીતે ચોક્કસ રહે છે એમ તો નથી જ
 માની શકાતું; કારણ શહેરોમાં દેશ સમાધ જતો નથી. આ ત્રીણવટ
 માતાએ ખાસ જોવાની છે. બાળકમાં જો કાંઈ પણ ખોડ જેવું થે
 જણાય તો એને વધવા ન દેતાં તાત્કાલિક તપાસ કરાવી પોતાના
 બચ્ચાની ભવિષ્યની ખોડને ત્યાંથી જ દૂર કરવી જોઈએ. એને
 શારિરીક કસરતનાં નાનાં મોટાં રમવાનાં સાધનો લાવી આપવાં
 જોઈએ, કે જેથી આપણને એમ લાગે કે એને ધન નહિ આવે;
 અને એને ખીજા રૂપે કસરત તરીકે ઊપયોગી બને. પ્રથમ તો
 બાળકની શરિર સંપત્તિની જ કાળજી રાખવી જોઈએ એમ કરતાં
 એ જેમ જેમ મોટું થાય, તેમ તેમ તેને અનુકૂળ એવી રીતે શારિરીક
 ને માનસિક કેળવણીના વાતાવરણમાં ખડું કરવું જોઈએ. અહીં
 માતાએ પોતાની રજેરજે એક જ વિચાર રાખવાનો છે કે તે
 માતા છે: બાળકને મનુષ્ય બનાવનાર એક અદ્ભૂત કલાકાર
 છે: આવી જ રીતે મહાન શીવાજીની મા જીજ્ઞાષાએ શિવ નામના
 બાળકને હિન્દુ ધર્મતારક મહાન શિવાજી બનાવ્યો હતો. હું તો
 એમ પણ કહું છું કે ભલે યુરોપાદિ દેશો પોતાની લાવી પ્રજાને
 કેળવવા આધુનીક અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકે, ભલે અનેક
 વિધ રીતો અખત્યાર કરે, ભલે ગમે તેવું વાતાવરણ એને માટે
 ઉભું કરવામાં આવે, ભલે એમની શારિરીક ને માનસિક કેળવણીનાં
 અણુઆણુ પ્રકૃતિ બનવા સુવાસને સિંચવાના પ્રયાસો કરે, પણ

જે એ સર્વને પહોંચી વળવા અનેકવિધ કેળવણીના પદેપદે પાઠ શીખવતાં, ન્યાં ચારિત્ર્ય, જાળ, યાન, ચૌધ, તેજના તરંગો ઊછળે છે એવા મહાભારત અને રામાયણનાં મહાગ્રંથોનાં અભ્યાસને શિક્ષણ જે ભારતવર્ષના બાળકોને નિષ્ક્રિય આપવામાં આવે, તો હિન્દુસ્થાને પ્રજા ધડતરના પાઠ ઉછીના લેવાની કક્ષાએ જરૂર નથી.” જે પ્રજાનાં બાળકોના સંસ્કાર મહાભારતીય ચારિત્ર્યોથી ધડાય છે; ને જેને રામાયણનાં રમકડાથી રમવાનું છે, તે જગતની વિજયી પ્રજા કાં ન નિવડે ?

આપણા માતૃપદે બિરાજનારે એ પદને આમ બાળકનું મનુષ્યો બનાવી વિભૂષિત કરવું ઘટે છે

માતાની દૃષ્ટિ ખુબ બારીક જોઈએ, કારણ કે બાળકના હલનચલન ને ભાવિ વલણને ઓળખી લેવાને એણે પોતાનું નિદાન કામે લગાડવું જોઈએ. એ યથા પછી એને બાળકને અનુકૂળ એવી જાતની કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, કે જોથી એની અભિવ્યક્તિને અનુમતી ભાવિનો પંથ પ્રકાશિત કરી શકે.

આપણે ત્યાં સ્ત્રી માતા તરીકે સક્ષમતા નથી મેળવી શકતી તેના નીચે પ્રમાણે કારણો છે. એમની જોખમદારીનું અજ્ઞાન, માતૃવદ માટેની અયોગ્ય ઉમ્મર, બાળઉછેર, ને ધડતરની કેળવણીનો તદ્દન અભાવ.

માતા, ઘણે જાગે પોતે જ બાળક હોય અથવા હમણા જ બાળખેલ હોય, એવી બિચારીને કમી કેળવણીએ પોતાની જોખમદારીની સમજ પડે ! એ પોતાના જ શરીરની સંભાળ, ને તંદુરસ્તીના વિચારોમાં અર્ધો ચંદ્ર જતી હોય, ન્યાં પોતે જ અનેક નાની મોટી બિમારીઓમાં મગડાયવી હોય, ત્યાં બાળકના શરીરની શી રીતે સંભાળ લઈ શકે ? એ કયા અનુભવે કે અવસોકને બાળક જાતન કરી શકે ? ‘પ્રભુ જેમ તેમ મોટાં કરી દે એટલે બસ’ એમ પ્રભુ વિનવણાં કરતી એવી કેળવણીના અભાવ

વાળી, ને અચોગ્ય ઉમ્મરની સ્ત્રી ખરેખર એક દયાળુનક
'માતા' નામનું પાત્ર છે !

એટલું જ નહિ પણ એવી માતાની પાછળ જોઈએ તો માલમ પડે છે કે એટલી ઉમ્મરે, અગર ભલે કોઈ ઠેકણે મોટી ઉમ્મર હોય તો યે એના માથા પર મૂકાયેલા કામનો બોલો જ માતાને, માતા તો શું પણ મનુષ્ય તરીકે નથી જીવવા દેતો. એને પત્ની તરીકે પતિ પ્રજન વિધીની તૈયારીની કાળજી તો કોઈ અજબ હોય છે, એને માથે સામાન્ય રીતે જોતાં રસોઈ કરવી, પાણી ભરવું, વાસણો માંજવા, કપડાં ધોવાં, ને દાણાદુધની રોજીંદી સંભાળ, ઘરની દરેક સાફ સફાઈ, ઉપરાંત પતિના મિત્રો, મહેમાનો, સગાં-સખંધીઓના વહેવારો સંભાળવાઃ આ અનેક રંગી ફરજોમાં લદાયેલી સ્ત્રી, માતા તરીકે બાળક પર કેવી દષ્ટિ રાખી શકે તે આપણે સારી પેઠે સમજી શકીએ છીએ. એકવાર ઘર માથે પડ્યું, એટલે આપણો સંસાર તો સ્ત્રીને ચોવીસ કલાકના સતત શ્રમમાં દાટી દે છે; આવી મજુરવૃત્તિધારી સ્ત્રીઓ, આપણું માતૃપદ ન શોભાવી શકે એ ચોક્કસ છે. હવે આ બાબત ધણી જ વિચારવા જેવી છે. એક તો આપણી સ્ત્રીઓનો આ બોલો ઊપાડી લેવાની આપણી હાલમાં જરીએ તાકાદ નથી; આપણી ગરીબી એ મુખ્ય કારણ છે. પુરૂષો બહારના વ્યવસાયમાં ગુલામલા રહે; એટલે એ તો ન ધરકામને ઊપાડી શકે કે ન તો બાળક તરફ ધ્યાન આપી શકે. આમ ને આમ જો ચાલે જાય તો આપણે ઈચ્છીએ છીએ એવી પ્રજોજનવણી ન જ અમત્યાર કરી શકીએ. આને માટે તો દરેક ગૃહસ્થ ગૃહિણી પોતે જ પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાને શુદ્ધિપૂર્વક, પોતાની માતા પિતા તરીકેની ફરજો અદા કરવા વિચારે; ને કામ લે. તો જ પત્તો લાગે એમ છે. માટે દરેક પોતાના સંયોગોને અનુસરી સ્ત્રીથી માતૃધર્મ પગાય એવો પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ છે. કુરોપિય કુટુંબોમાં સ્ત્રીને માતા તરીકે સફળ થતી જો જોતાં હોઈએ તો પ્રથમ તો એમના આછા સંસાર બોળને જ એ આભારી છે. એ આપણે કષ્ટ કરવું પડે છે.

આ ઉપરથી આપણે ઠીક શકીએ કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ જનનીઓ તો છે, પણ માતાઓ ઝોછી હોય છે. એમાં માત્ર સ્ત્રીઓનો જ દોષ કહાડી બેસી રહેવામાં આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં એ માતાને નથી કોઈ જાતની માતાની ફરજોની તાલીમ અપાતી, કે નથી કોઈ રીતે કામના બોજમાંથી અળગી કરાતી, એટલે સંતતિની હારાવલી વચ્ચે બિભલી એ જનની મુંઝાય એ ચોક્કસ છે. આપણાં ખેડૂતજીવન જોઈએ, ત્યાંએ ચોક્કસ હવા પાણીના લાભથી કદાચ શરિર સંપત્તિ સારી હશે; તો પણ કામ તો એટલું કે એ યંત્રવત્ ચાલતી ખેડૂતસ્ત્રી બાળકોને ગમે ત્યાં ફેંકી ચાલતી થાય છે, તદ્દન ગરીબ વર્ગનું તો મજબૂરી એજ જીવનાધાર હોવાથી બચ્ચાની દરકારે કંઠાથી કરે! આમ હોવાથી જ, આપણો ગરીબ વર્ગ જ્યાં પડ્યો છે, ત્યાંનો ત્યાં જ છે. આપણા આગેવાનો આપણા મહાપુરુષો, આપણા લોકસુધાઓ, આપણા બુદ્ધિશાળીઓ, આપણા અધિકારીઓ, આપણા સાક્ષરો, આપણા વિદ્વાનો એ સૌ શ્રીમંત, ને છેલ્લે મધ્યમ વર્ગમાંથી જ ઉતરી આવે છે. પણ તંપાસતાં એમ નથી જણાતું કે અમુક કોળી, બીજા, અંત્યજ, કે એવી કોઈ જાતમાંથી નર રત્નો આપણે મેળવી શક્યાં હોઈએ. જ્યારે બીજા દેશોમાં દરેક મનુષ્યો માટે દરેક તક હોય છે; એ અનુકૂળ એવા ક્ષેત્રમાં ગરીબ રત્ન ઝળકી બેઠે છે. આપણે ત્યાં ગરીબોમાં એ શકતી નથી એમ તો ન જ કહેવાય, પણ એ તક એમને નથી મળતી. માત્ર જીવનનિર્વાહ અર્થે જ જીવન વ્યતિત કરતા માતૃપિતા એમનાં બાળકો માટે કંઈ ન કરી શકે એ રપટ છે. આપણી અસંખ્ય વસ્તીમાં અસંખ્ય ક્ષણદરો છે, એ ત્યારે જ સોધી શકાય કે જ્યારે માતૃપિતાને નિર્વાહ સાધે તો માટે કાંતો ઝોછી કાળજી રાખવી પડે, કે કાંતો દેશ એમનાં બાળકોને વધાવી લે. ઉપરની વાતની સાબિતી માટે મુંબઈ અને બીજાં ગ્રંથેરો છોડી ગામડાંમાં જાઓ. એક સ્ત્રીઉપયોગી લાખણ માટે સ્ત્રીઓને આમત્રો, કાશુ અને ટેટલાં આવે છે, કથી જનની સ્ત્રીઓ આવે છે એ તો તપાસો !

આમ સૌ સ્ત્રીઓને માતૃગુણો પરિધાન કરવાની તક આપવાની આપણી દરજ્જા છે, એને માટે આપણે દરેક તૈયારી કરવી ઘટે છે. શહેરોની સ્ત્રી સંસ્થાઓનું એ દીર્ઘક્ષેત્ર છે, દેશના પોપણ મેળવી ગામ-ગામે સ્ત્રી કેળવણીના બી રોપાવા ભેષ્યો, એ વસ્તુ અત્યંત આવરી લાગે છે પણ એ કંઈ જ છુટકા છે એ આપણે ભૂલવું ન ભેષ્યો.

એ યમ આપણા ગરીબવર્ગની વાત આપણા શ્રીમતોની પરિસ્થિતિને જોતા પણ આપણી નિરાશા ધમ્માને બદલે વધે જ છે. શ્રીમંત સ્ત્રીને ન તો પતિપૂજન વિધીની તૈયારી કંઠવાની હોતી, કે નતો બીજી કોઈ એટલી બધી જીપાધીઓ હોતી, છતાં મ્હારે ચોંકાવું કહેવું પડે છે કે શ્રીમત સ્ત્રીઓ પણ માતૃપદને શોભા આપી શકતી જ નથી એ એમની નિષ્કાળજીનું જ પરિણામ છે, એ એમની અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ છે. શ્રીમત હોવા છતાં સંસ્કારી કેટલા હોય છે, માતૃ દરજ્જેનું ટેલુ લાન હોય છે, માતા તરીકે બાળકોનાં જતન, જીંદગી ને ધડતર માટે કેટલી જિત્સુક હોય છે, એ મર્વ જોતા કંટાળો આવે છે, માત્ર મોજશોખ, લપકા, ને શેઠાણીપદ સાચવવાને પ્રયત્ન કરતી એ માતાઓ પોતાના સત્તાનોને કેને વશ રાખે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ બાળક જન્મ્યું એટલે એને માટે જુદી આયા કે ધાટણ સાથેસાથે નિર્માણ ચર્મ જ ચુકી હોય છે. એ આયા કે ધાટણના ચારિત્ર્ય, ગુણો કે હોશીયારીની જરૂરીએ તપાસ વગર, પોતાનું બાળક એની છાયામાં મૂકી દેવામાં આવે છે, ચોવીસે કલાક એના પાસાં સેવન કરી, એ બાળક મનુષ્ય બનવાને કુદરતને આધીન થાય છે, એ વયમાં મોટું બનતું બન્ય છે, ઉંચું બનતું બન્ય છે, ને એમ જીંદગીનું પૂર્ણ મનુષ્ય તરીકે જીવું રહે છે, પણ એ મનુષ્યના સંસ્કાર, એના સેવન ઉપર છે એવા જતન એ માતા કહેવડાવનાર સ્ત્રીઓ, જરૂરીએ આખમાં નથી રાખ્યા હોતા માત્ર બાળકનો રડવાનો અવાજ ન બદલે યતા ધાટણ કે આયાને ધમકાવી પોતાની દરજ્જાને

અદા કરતી એ, ધનિકમાતાઓએ પોતાની એ ગંભીર ભૂલ હવે સમજી જવી જોઈ એ છે માતાના અદિતિપદ માટે ઝંખના કરતી સ્ત્રી જાતિ એને શોભાસ્પદ બનવા જરૂર આતુર રહેવી જોઈએ આ પૃથ્વીમાં પોતાના બાળકો કંઈ અજ્ઞાન પ્રભાવ પાડે, તેવા ઘડવા શ્રીમંત માતાઓ જરૂર ભાગ લઈ શકે છે. તેઓને ખીજી જોખમદારી ઝોળી હોય છે. એ પ્રમાણુમા તો એમણે એ બાળતમા ઘણું લક્ષ્ય આપવું ઘટે છે. બાળકોછેરના ને જાતનના એને બાળકોજવણીના પાઠો એમણે પોતે સમ્પૂર્ણ પણે સમજી એમો અભ્યાસ કરી, એ રીતે પોતાની પ્રજાને પોતાની અમોલી ભેટ તરીકે, દેશને અને જગતને આપવાને અભિમાન ધરાવવું એવી આકાંક્ષાએ અનુસરી વર્તવું જરૂરી છે, પ્રભુએ આપેલ સુખ સાધનો ને સગવડોનો ઉપયોગ સાચી માતા બનવામાં કરી લેવો એમા આપણી બુદ્ધિની ચપલતાને આપણે ન્યાય આપીએ છીએ પોતે આટલા છુટા હોવા છતાં શા માટે આપણા સંતાનોને આપણે જ ન તૈયાર કરીએ ? એ પ્રશ્ન જ આપણું અર્ધું પાણી જિતારી દે છે. ગરીબ સ્ત્રીઓ સતત શ્રમ ભરી હોવા છતાં બાળકોની બની શકે તેટલી માવજત કરે છે. કુરસદ ન હોવાનું એમને કારણ છે, છતાંય ધનિકો કરતા એ વધુ સારી ફરજ બજાવે છે. આટલા બોબાની પક્ષ દરકાર ન કરતી એ માતા ધનીક માતા કરતા ઉચ્ચ થદે બેસી શકે, એની કાંઈ ના કહે ? શ્રીમંત માતાની તો એથી અધિક ફરજ છે, પોતે જ પોતાની સંતાનોને સુજવી એમા જ મહત્તા છે, એમા જ વિજય છે, અને એ ધ્યાનમા લઈ પોતાના માતૃધર્મ અને માતૃપદને ન્યાય આપવી એ શ્રમની વાત ન માની, આદર્શ માતા બનવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ છે.

આ સર્વ વાતો કરતાં એ વધુ અગત્યની બાબત તો એ છે, કે સંતાનોને મનુષ્ય ઘડવાની આકાંક્ષા જેનામા જાગી છે, તેવી માતા પોતાનું જીવન એ બાળકને લાવિષ્યમા જેવું જોવા માગતી હોય તેવું બનાવવા વિચાર બળને ચારિત્ર્ય બળ પોતે બેઝું કરવું જોઈએ.

ઐટલી બધી કાળજી રાખવી પડે છે, ‘રખેને ક્યાંયે પોતાની ન્હાનકડી પણ ભૂલનું પ્રતિબિંબ બાળજીવનમાં પડી જાય ને બાળકના જીવનમાં ભયંકર દોષ રૂપે દેખા દે તો પોતાના આરિચ્ચને કલંક લાગે!’ આવી જોનામા અગમચેતી ને શીકર હોય એવી માતા જ આ માનવ-મહાપ્રદર્શનમાં કોઈ એજળ પ્રભાવશાળી સંતાનોને ચૂકી પોતાની કિંમત અંકાવી શકે; પરંતુ આપણામાં હજૂ એવાં બાળકો ઊત્પન્ન કરવાનો કોઇને ખ્યાલે ધણે અંશે નથી જ હોતો; ત્યાં એના માટેની વિચારસામગ્રી ને આરિચ્ચમતરની પોતાની તૈયારી જ કપ્ડાંથી હોય! એ ભારતવર્ષના પુરાણા ઇતિહાસને પાને ઝળકતી એ આદર્શ માતાઓ આપણને કપ્ડારે વિભૂષિત કરશે ?

મેવાડપતિ રાજસિંહ એક વખત ચિન્તાગ્રસ્ત બેઠો હતો. માતાએ એની ચિન્તાનું કારણ પૂછ્યું રાજસિંહે કહ્યું “માજી ! રૂપનગરની કુમારીને તેના પિતાએ ઔરંગઝેબ બાદશાહને પ્રુથ કરવાની કુલ્લક સ્વાર્થ-અંધતાએ પરણાવી દેવાને નક્કી કર્યું છે. રાજકુમારીએ મ્હને પત્ર પાઠવ્યો છે, કે મ્હને જ એ પરણવા માગે છે. મુસલમાનોને હાથ જવા નથી ઇતિહતી. જો હું એને ન લઈ આવું તો મ્હારી લાજ જશે, ને તે આપઘાત કરશે. માજી ! આ ધર્મ સંકટ કેમ દૂર થાય ? એક તરફ બાદશાહના પ્રયંક સૈન્યસાગર સાથે આપણી શાં તાકાદ કે આ બાજુમાં ફાવીએ ? અને એમ કરી, ન જોઇતો કલેશ વહોરી આપણી પ્રિયને પીડારૂપ થઇ પડવું, અને પ્રાણ સમ પ્યારા રાજપુતોની આત્મ આહુતીઓ આપી, આપણે લાયમાં આવી જવું તે, અને બીજી તરફ જે બાઇએ મ્હને જ આત્માર્પણ કર્યું છે, જેણે મ્હારું જ શરણ માગ્યું છે, જે મ્હારી પત્નીજ થઇ ચુકી છે, તે બાળાનું શિયળ મ્હારા જોતાં મુસલમાન અબડાવે ! મ્હારી જ પત્નીને હું આંખ આડા કાન ફરી હરણ થતી જોઇ રહું ! માજી ! હું મુંઝાયો છું. રસ્તો નથી સૂઝતો જો કે એક જાનિ માટે દેશનું બલિદાન આપવું, અનેક સ્ત્રીઓના

શિયળને ભયમાં લાવી મૂકવું, એકને ઠેકાણે અનેકને રંડાવવી એ પ્રશ્ન મહેને કંઈક તુલના કરી કામ કરવા જેવો લાગે છે." રાજમાનાને આ સાંભળી અંગે અંગમાં જવાળાઓ ઊઠી એની આંખમાંથી અંગારા વરસવા લાગ્યા, એના મુખ પર વિકાળ કેસરીઆણીની ભયંકરતા છપાઇ, એનું શરિર ધ્રુજવા લાગ્યું.

‘રાજસિંહ ! ધિક્કાર છે મહેને કે તને જન્મ આપ્યો, કે જે આવી વશિક-તુલના, આવા અણીના સમયે કરે છે. ધિક્કાર છે, રાજસિંહ મહારા જીવનને, ને ધિક્કાર છે મહારી તાલીમને, ખરેખર તને હું રાજપુત ન બનાવી શકી. એ માટે હું શરમાઉં છું. હા ! હા ! પણ એનું કારણ મહેને યાદ આવે છે, હું એક વખત બહાર ગઇ હતી તે વેળા તું રડવા લાગ્યો, મહારી સખ્ત તાકીદ ને મના છતાં એક દાસીએ તને ધવડાવ્યો, હું એટલામાં આવી પહોંચી, ને વાત જાણતાં તને ઉંઘે માથે લટકાવી પીધેલું દુધ ઓઠાવ્યું હતું. પણ હા ! એની માઠી અસર હું આજે ત્હારામાં જોઉં છું. રાજસિંહ એનું જ આ ધુરં પરિણામ છે. તું તુલનાના વિચાર કરવા બેઠો છે; પણ હું માતું છું રાજસિંહ ! એ પ્રસંગ સિવાય કોઇ ખીજ રીતે મહેને ધ્યાન છે. ત્હાં સુધી હું તને મહારો પુત્ર બનાવતાં, રાજપુત બનાવતાં નથી ચૂકી. એની અસર જરૂર હવે તને થશે, યા હશે ! શિરને ઝુકાવી દે. કર દેશ અને દેશની કીર્તિને ઝગહગિન. આપણા વિનાશને અટકાવતાં કીર્તિનો વિનાશ ન થાય એજ આપણે તો જોવાનું છે. ચાલો જા.”

આ રાજપુતાણીઓનાં ઉદાહરણોમાં આપણને શું એતન મળે છે ? આપણી માતૃજ્યોતની જ્વલંત ને ઉદાન ભાવનાઓનાં ભવનો ખર્ડા થાય છે. આપણી તિલ્લુ ધાર પર ચાલતી માતૃ પદાવસિ તરફ લક્ષ્ય એવાય છે. એવી માતાઓ જન્મદેહતી, ત્હારે ભારતવર્ષ કેવું હતું એ કહેવું જ નથી પડતું; અને એવી માતાઓ

યશે ત્યારે ભારતવપ કેવું યશે! એ સ્વપ્ન પણ જૂતકાળનું
 ઉત્તવ પાનું સાક્ષીશૂત રાખી આપણને બિદ્યોષે છે. પ્રભુ! આર્યા-
 વર્તનું માતૃપદ શોભાવજે! તહે એને પેટે જન્મ લઈ એ
 અનેકવાર ઊભાજ્યું છે, એવી અમારી માન્યતા છે. પ્રભુ!
 એ સાચું ચે હોય તો શું ખોટું છે! આવી માતાએને
 પેટે તહુંચે જન્મ થઈ કૃતકૃત્ય થાય છે!

મહાત્મા ગાંધી આજે દેશના પૂજ્ય પુરુષ છે; એમના વડે
 ઇસ્તુરખાએ પૂજ્ય છે; એમનાં ચે તપ ઓછાં નથી. પૂજ્ય બનવાની
 યોગ્યતા એમણે પ્રાપ્ત તો જરૂર કીધી છે. પરંતુ ગાંધીજીને પૂજ્યતાં
 પહેલાં એમનું જીવન ધડનાર એમનાં સ્વર્ગસ્થ માતાજીનો ખ્યાલ
 આવે છે. જે માતાએ દેશને ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષની ભેટ
 કરવા, એના ઉચ્છૃંખલ જીવનમાં અમી રેડ્યું. કુસંગમાં વહેતા
 બાળકને વાતસલ્યભાવે જતી લઈ, 'એના ગાંધીજી ધણા એ માતા,
 ગાંધીજી અને ઇસ્તુરખા કરતાં ચે વિશેષ પૂજ્ય છે. ગાંધીજીની
 ધડનાર એ માતા આપણો આદર્શ બને તો ગાંધીજી જેવા નરરત્નો
 જરૂર પાડે; ને દેશની પરાધિનતાને વિન્ય સ્વરૂપે ઝળકાવે. એ મોઢું
 માતૃપદ શુભાવતાં આર્યાવર્ત આજે પાંગળો બન્યો છે. કહો કે એને
 પક્ષપાત થયો છે.

આનું મૂખ્ય કારણ તો એ છે કે માખાપના મનની અસર
 બચ્ચાંઓ પર છપાઈ જાય છે. જે પાછંજથી શુંસી શુંસાતી નથી;
 બાળકમાં અનુકરણ કરવાની શક્તિ પ્રજળ હોય છે, તેનાં જીંદગીનાં
 રંગલાં માતૃપિતાનાં પગલાં પર મંડાય છે. માતૃપિતાનું
 વર્તન એ એનું બને છે. એટલે માતા પોતાનાં બચ્ચાં વડે જગતમાં
 પુનઃ બિસ્થિત થાય છે. બાળક એ માતાનો દેહ ને આત્મા
 પારખવાનો અરિસ્સો છે. એટલા માટે એક ખીલ પર ચાહ
 સૂંપનાર સતોષી, માતૃપિતાથી, જન્મેલ બાળક જગતપ્રેમી બને છે.

દ્રેષ, રાગ, ક્રોધ મોહ વિગેરે દુગુણો એનાથી દૂર રહે છે. એની ચાહના અંચળ નથી હોતી. એનામાં સ્થિરતા હોય છે, એટલે આવી જિવ્ય ભૂમિકામાં જિએલાં મનુષ્યો પોતાનાં માતપિતાના પ્યારનાં પુખ્તો છે, એમ સમજી શકાય છે. એથી જીલ્દુ, દ્રેષ, વેર, ક્લેશ, ક્રોધ, મોહ, અભિમાન વિગેરે દુગુણો એમના માતપિતાના અસ્પર્શના એવા સંસારનાં, અને એમના માતપિતાના અસંતોષી વાતાવરણની સળળ અસર બાળકને ગર્ભમાં જ પડે છે. એટલે પોતાનો સંસાર સંતોષી નિવડે એની ખાસ કાળજી રાખવાની છે.

માતા વડે જગત જન્મે છે માતા વડે જગત પાપાય છે; અને માતા વડે જ એનામાં ઓજસ ઉભરે છે.

એવી એ જગદમ્બાનું કીર્તિમંદીર

પવિત્ર રહે એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે,

“**દે**હલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પુણ્ય નથી;
રેતેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી.”

કવિ ન્હાનાલાલ.

વિધવા

“**પ્ર**ભુએ સવધાન રાખી તે વિધવા.” ગુજરાતના ઠવિવરે
 પ્રખ્યતુજીવનના સંચાલકની ખાતુન એ વાત કરી છે.
 આપણા હિન્દુસમાજનું એ માનમ છે. આને ય એ જ સૂત્રાનુસાર
 હિન્દુસમાજ પોતાના શામ્યનો દોષ કદાહી વિધવા સ્ત્રીને વિધવા
 રહેવા પ્રેરતો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. આપણો સ્ત્રીવર્ગ
 પણ એ માનસ હજી સુધી ધારી રહ્યો છે. વિધવા બનાવવામાં
 પ્રભુનો સંદેહ સમજનામાં વિધવાને સંસારથી વિરક્ત માને છે.
 સંસાર સ્ત્રીની મેળે સરી ગયો સમજી, સ્ત્રીએ જો એથી સતોષ માને;
 અને વૃત્તિએને એ તરફથી વાળી લ્યે, તો તો એ વિધવા જીવન સમું
 કો પુણ્ય નથી. એ સાચી વાત છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ હોયો થાય છે કે
 એટલી સમજ, એટલો વિરક્તાભાવ એવો માનસિક નિરોધ થઈ
 શકે છે ? જો સ્ત્રી એ ઊંકેલ કરી શકે તો તો વિધવા લગ્નને
 પોતે જ ન વાંછે, એવો માનસિક નિરોધ ખરું જોતાં તો આપેજ
 થવો જોઈએ. એના અંતરથી જ એ વિરક્ત બનવી જોઈએ. એ
 માટે પ્રથમ તો એ સ્ત્રી કાં એટલી યાત્રી હોય, સતોષી હોય તોજ
 એવું પરિણામ આવે; ને એટલી આશા રાખી શકાય. પણ, જો એને
 હજી એવું યાત્રા હોવા જેટલી ઉમ્મર પણ ન થઈ હોય, તો સતોષ
 જેવું કંઈ ન હોય એ સમજી શકાય છે. સ્ત્રીની ચંચળતા એને જરૂર
 વૃત્તિ વિક્ષેપ કરાવે. એમ ન થાય એ અર્થે એનું જીવન આપણા
 સમાજે સાધુ જેવું બનાવવા, યથા યોગ્ય ધર્મ-આચરણમાં દોરવા
 પ્રયત્ન કરી શકે છે; કે જેથી સ્ત્રીની વૃત્તિઓ હંમેશા માટે વિરક્ત રહે.
 પૂર્વ તો બન્ને બાબતો સાચે હતી. પ્રમાણે વિધવાઓ મોટી ઉમ્મરે
 થતી; ને જો નાની ઉમ્મરે થતી તોયે બાળકબાળના અજ્ઞાને એ યોગ્ય

ઉમ્મરની તો જરૂર હોય જ; એટલે પોતાના પતિ તરફ એને સમ્પૂર્ણ
 ચાહના રહેતી. પોતાના લગ્નનો મર્મ એ સમજતી હતી, ને જેની
 સાથે એકવાર સંસાર માણ્યો તેને આ જીવનનો સાથી ગણતી, અને
 એ જવાથી એના મનથી જ સંસાર ચરી જતો, પોતાના નમીમનો
 વાક સમજી પોતે જ જીવનભર તપ કરતી હતી. એ તપમા જ પોતાના
 પરિણિત સાથેની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરતી. એકને પોતાનો પતિ, અગર
 સ્વામી માન્યા પછી, આ દેહનો અધિકારી ગણ્યા પછી; આર્થ
 સન્નારીની ઊચ્ચ ભાવનાઓના પ્રભાવે, એ બીજાનો વિચારે નહોતી
 કરતી આ દેહ એકને જ અપાય, કોઈ પણ અવગ્નેગો ઊદ્ભવે
 બીજાને નહીં; એવી દૃઢ ભાવના હોય ત્યાં પુનર્જન એ વિધવા માટે
 હોય જ નહિ. આપણે આજ પણ માનીએ છીએ, કે સ્ત્રી કોમળાગી
 છે, એટલું જ નહિ પણ કોમળ હૃદયની છે, એનામાં પ્રેમની જે સચોટ
 અમર રહે છે, તે પુરુષ હૃદયમા નથી હોતી, એથી પોતાનો પતિ
 જોને એણે આ સંસારમા એક તરીકે ચાલ્યો, તેને તેના મૃત્યુ પછી
 ચાહતી નથી, એમ એ કોમળ હૃદયથી કેમ વિચારાય ? એ પારાવાર
 દુઃખાગ્રિધમા દુખી હોય છે; એને મન સારી યે સૃષ્ટિ વિસિન થઈ
 હોય છે, ત્યાં બીજો પતિ ? એ અસંભવિત જ છે ને ? આપણી
 આર્થજનતા એક વખત અશક્ય એવા આદર્શોને જીવી દેખાડનાર
 હતી જગત જ્યારે આપણું યે રાક્ષસી વૃત્તિથી લગ્ન જીવન જીવી
 રહ્યું હતું. ત્યાં આર્થ સ્ત્રી પુરુષો દેવી જીવન જીવતા એ જીવન
 એટલું ઊચ્ચ હોવાનું કારણ એને સંયમ, મર્યાદા, નીતિ, ધર્મ, શૂન
 અને શુદ્ધિના સળંગ શિક્ષણ હતા. માનવજીવનના ક્રમ હતા. ધ્રુવચર્યા-
 વગથા પછી મૃદુચાર્યમના અધિકાર હતા, એમ ધીમે ધીમે પગથીયા
 ચડતા, આવા ઊત્તમ જીવન જ્યાં જીવાતાં હોય ત્યાં વામનાસૃષ્ટિ
 ઝોલી હોય એ સમજી શકાય છે એટલે એ વખતની વિધવા પુનઃ
 સંધવા થાય, એ તો અસંભવ જ હતો એ યુગમાં સાચે જ રં
 લગ્ન થતા હતા, જીવનક્રમનું બીજું પગથિયું જમીને ચડવ

એટલે એ લગ્ન પણ ધર્મ લગ્ન જ હતાં. લગ્ન કરવાં એ ધર્મ ગણાતો, એમ એ ધર્મના મર્મને સમજનારાં સ્નેહી પતિપત્ની એક ખીજીથી જુદાં પડતાં એમનાં વહેણ અટકી પડતાં. પોતાના જીવન સાર્યાને જતાં જોઈ, કુમળા હૃદયની અનેક પત્નીઓ પતિની સાથે ચિતામાં પોતે જ કુદી પડતી; કારણ એને મન હવે પછીનું જીવન શૂન્ય હતું. આવા વખતે વિધવા સ્ત્રી પોતે જ વિધવા તરીકે જીવન ગાળી, પોતાના સ્વર્ગસ્થપતિને મૃત્યુ પછી પણ ખેવડા નહિ નિવડતી; ત્યારે જગત જોતું કે એ મરનારની સાચી પ્રિયતમા હતી; એને મન વિશ્વાસ કે વાસનાઓ લરાયેલી નથી. એવાં જીવન ઉચ્ચતમ ગણાતાં; ને ગણાય એમાં આશ્ચર્ય પણ નથી; વિધવાનો આ આદર્શ આપણા હિંદુ-સમાજનો મુળથી જ છે. જ્યારે ઉચ્ચતમ જીવનની જ રૂપરૂા આશતી, ત્યારનો છે; એટલે એ વંદનિય છે, એની કાષ્ઠથી ના તો નહિ કહેવાય. જિત્તોત્તર જેમ જેમ સમય પલટાતો ગયો; ને વૃત્તિઓ ફરતી ચાલી, વિશ્વાસનું વાતાવરણ વધતું ગયું, તેમ તેમ એ આદર્શ એક પ્રણાલી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. વસ્તુ ગઈ ને વસ્તુનો ભાસ રહેવા જેવું થયું; પરંતુ લક્ષ્યમાં ફેર ન પડવાથી જ એ આદર્શ પ્રણાલી તરીકે પણ સચવાઈ રહ્યો છે, કમને પણ એને સાચવવાની, સચવાવાની ફરજ અડમ જીભેલી હોવાથી, એ જીવનને લજવાવવા જેવા, અનેક દાખલાઓ બનવા પામે છે. કેટલાકે, અને કેટલેકે ઠેકાણે મનોવૃત્તિ કાણુમાં રહે એવા આહારવિહાર માટે પ્રયત્નો કરે છે; પણ આ મોહમાયર વચ્ચે જીભી અણુલીનીય રહેનારનાં ધણાં ચોડાં ઉદાહરણ હોય, એ બનવા જેવું છે પ્રથમનાં સંયમ, મર્યાદા, ધર્મ શિક્ષણ, જીવનઘડતર એ સર્વ વિલિન થતાં, માત્ર એવા નામધારી મોહવિનાશક મંત્રોને અને જીવ વિનાના ચિત્રોને હાથમાં લઈ ફરવાથી, કંઈ વળતું નથી, એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પ્રથમ પતિ ગણાથી મંસાર ગયો, મોહ ગયો, માયા ગઈ, વિશ્વાસ ગયો ને એમ વાસના વૃત્તિ ગઈ, એમ જ્યારે હતું, ત્યારે વિધવા પોતે જ મોહરૂપી

શલ્યગારોનો ત્યાગ કરતી; કે જેથી ન એને ચંચળતા આવે, કે ન ડોષ અન્યને એના પર મોહદષ્ટિ કરવાનું મન થાય; આગે એને ઠેકાણે પરાણે, વિધવાની ધૃષ્ટા ન હોય તોયે, એ વિધવા રહેવાજ ન માગતી હોય છતાં રહેવાની ફરજ પડે એમ, એના કેશ, આદિ શરીર શલ્યગારોને બળબળરીથી ઊતારી લેવાની પ્રયાસ પરી છે. એ માત્ર પૂર્વકાળનું ભાવદિલ્લુ ચિત્ર છે. એમ કરવાથી કંઈ અર્થ સરતો નથી મનથી સંસાર છૂટ્યો નથી, મનથી વિવાસ અગ્રગો નથી થયો, મોહમાં જેસી વાસનાને વૈભવોનાં સ્વમાં ધડતી હોય, અનૃષ્ટિને અગ્રા-નતામાં ઊભી હોય, ત્યાં એ બળબળરીના સોદાનો કંઈ અર્થ છે ખરો ? કેશ ઉતાર્યા એથી સંસાર ભાવ ઉતરી જાય ખરો ? ત્યાં સુધી એ મોહના મારણ નથી ત્યાં સુધી આપણી એ પ્રણાલીઓ નિર્જીવ છે. વિધવા, જેનાં લગ્ન માત્ર માતૃપિતાનાં મતે થયાં છે, જેને પતિ એ જગતના પુરુષમતો ગમે તે એક, એવી ભાવના ઊભી હોય છે. ત્યાં એ પતિ જતાં સંસાર ગયો એ જિવ્ય ભાવના આવે ખરી ? એવી વિધવા આપણા સમાજના ડરથી, ને હવે એનું જીવન સમાજમાં હતું, એથી એ કાળું બનશે, હવે એને દુનીયામાં કંદાવ સ્થાન નહિ મળે, સંસારના બિખોગોમાં સમાજ એને અંતરાય નાખશે ! એની આશાઓ અધુરી રહી, વિવાસને વાસના હવે કેમ છીપશે ? હવે એનો આધાર કોણ ? એવી એવી સ્વાર્થ ભાવનાઓનાં એ આંસુના રેડે છે : પણ એ અનૃષ્ટિના આંસુ છે. એટલે તો બિચારી એવી વિધવાઓ સમાજને એમ કરી શાપ આપે છે ! આવી ભાવનાઓ આગે પ્રવર્તે છે એના કારણે ઘણાં છે. એક તો એ બિચારી કાતો બાળવિધવા હોય છે; બાળલગ્નના પરિણામે એ તનથી ને મનથી તો અર્ધગૃહ બનેલી હોય છે; એટલે એના અગ્રાને એનું ભાવી જીવન એને કાળસમું ભાસે એમાં નવાઈ નથી. એને મન હવે આ જગતમાં અધાર જ દેખાય ! એ માનસે તો બિચારી આ આપત્તિને પોતાના જીવનની છેલ્લી દુર્ઘટના

માને છે. એને પોતાની અનેક વિધવા બહેનોનાં, જીવન આંખ આગળ આવે છે. મારીમારી ફરતી નજરે આવે છે; વિધવા જીવન જીવતી આદર્શને સંભાળી રાખે તોયે એ દિકુળ ઊભળણુ સ્ત્રીને એનાં એ તપ માટેનાં મૂલ ધિક્કારરૂપે મળે! એ સર્વનો ખ્યાલ આવતાં આપણા સમાજની નવી વિધવા એ સર્વ તરફ પોતાનાં આંશુથી સમાજના આદર્શને યે શાપ આપે છે. આપણી બહિર્મુખ થયેલી, જગતના કલંકરૂપ ગણાતી વિધવા, આપણા મેણાંકુંણાં સહેતી વિધવાનાં તપને પણ જહારે આપણે ધિક્કાર ભરી આંખે. જોઈએ, ત્યારે એ જ વિધવાઓ દ્વારા પ્રભુ આપણા એ આદર્શોનાં વિનાશ કરાવે તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ નિરાધારનું જંગલ આધાર ન બને! એનું પેટ પણ પુરાય નહિ! એવી યે વ્યવસ્થા આપણે ત્યાં સેંકડે ૫૦ ટકા નથી ચતી. એના પતિની માલમિલકતના અધિકારીઓ એને રખડતી કરે છે. એવું વર્તન રાખનાર પણ જો પુછીએ તો તરત જવાબ માગે કે ‘એણે વિધવા રહેવું જ જોઈએ. લાગ્યું એનાં, એમાં અમે શું કરીએ!’

આવા ઉત્તરો ધણા જ સસ્તા થઈ પડ્યા છે. અરે! હિન્દુ સમાજ ત્યારે આદર્શને સાચવનાર, પુણ્યાત્માનો આટલો ધિક્કાર! પ્રભુ એ ન સહન કરે. એના પુણ્યે જીવન્ત રહેવાની, વિજયી બનવાની સમાજની આશા વિચ્છિન્ન થઈ ઊલટી ભરમીભૂત કરવા તૈયાર થાય તો એમાં ન્યાય છે એ કષ્ટલ કરવું જોઈએ. હરણુ કરેલી સ્ત્રીને રખડાવનાર મહા પ્રતાપી લિખ્મ જેવાને એ જ સ્ત્રીએ મહાભારતમાં બીજે જન્મે હણ્યા છે. એમ ત્યારે ને પુણ્ય આપનાર વિધવાને ધિક્કારવાના પાપના બદલા એ જ સ્ત્રીઓ દ્વારા મળે એ સ્વાભાવિક છે; અને આપણે જોઈએ છીએ; આપણે એ અંતુલવીએ છીએ કે હમણાં વિધવાને એનું વૈધવ્ય સચવાવા જતાં અનેક અનિષ્ટો થાય છે. કારણ આપણે સાચવવાની કે સચવાય એવી કાંઈ ચોખ્ખી રીત હાથ ધરતાં નથી. માત્ર આદર્શના પલટાયેલા.

પ્રણાલીકારપના નામનુ રમણુ કરવાથી આદર્શ નહિ સચવાય. વિધવાને ન્હાસુધી સમાજનુ એક અંગ નહિ માનવામા આવે, ન્હાસુધી એના હક્ક અધિકારની સરગતા નહિ કરી આપવામા આવે, ન્હાસુધી એના તરફની વૃણા ઓછી નહિ થાય ત્યાસુધી વિધવા એ સમાજને ઊવટી ભયકર લાગશે આજે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા સાચબ્યા સચવાતા નથી વિધવા વૈધવ્ય પ્રાણશે કે નહિ એની દરકાર કે વિચાર મુદ્દા કયાં સિવાય આપણે માની બેસીએ કે એણે એમ રહેવુ જ જોઈએ. એ વિચિત્ર નથી ?

. આજ એ વિધવાઓમાની અનેક ગુપ્ત રીતે વ્યભિચાર કરી, ગર્ભપાત કરવા મુધીના પાપકર્મ કરવા તૈયાર હોય છે, એ આપણી ગભીર ભૂવનો યોગ્ય જવામ છે. આજે ઠુંઠર કંદાક કાટાની વાડોમાથી કે કંદાક ગટરમાથી તરતના જન્મેના બચ્ચા, સમાજની શરમરૂપ બાગકો મળી આવે છે. એને માટે એ મૂકી જનારને આપણે તથા અનેક ગાળો અપાય છે. એના કંઠોર હૃદય, માટે, એના ભયંકર ગુન્હા માટે અનેક શરમે જિવ્યાગવામા આવે છે, પણ જેના ડરથી, એ વિધવા ગહે, કહો કે એને રહેવુ પડે, ગુપ્તાચરણથી વ્યભિચાર કરે અને જેના ભયે ગર્ભપાત કરવાની ફરજ પડે, અગર બાળકને ખાનગી રીતે જન્મ આપી એને નિષ્કુર ધણ છોડી દેવુ પડે, એ સમાજ ને એનો ડર, એ સમાજ ને એની શરમ માટે શા શા સાપ ન આપાય ? કામદો પણ ગુન્હો જનાર કરતા ગુન્હો કગવનારને ઓછું ભયદર નથી ગણતો, તો એવી જ ભયંકરતા આપણા સમાજની નથી એમ કોણ કહી શકે ? કેટલીક વખત આવી બાળવિધવાઓને આ અનિષ્ટ પ્રમચોના ભોગ બનવું પડે છે, એ સર્વ સામે સગામનંધી પણ આખ આડા કાન કરી, ગુન્હાને જાહેરમા ન આવવા દેવા માટે એવી વિધવાને મદદ પણ કરે છે. ને કગરી થે પડે છે આ અનૈનિષ્ઠ અવજોગો, ન વિધવાને પસંદ હોય કે ન સમાજને ગમતા હોય, તો પણ આ દુગત્યાગને

નિભાવી લેવામાં લોકવાજના બૂકો નથી થઈ જતો એ જ એક લક્ષ્ય, કારણમુત બને છે.

જન્મારે આવી ખરાબ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે, જન્મારે એના મ.ટે કંઈક જીપાયો હાય ધરવા એજ એમરકર હોય. મથી વિધવાગૃહોની યોજના થતી, કે નથી વિધવાઓને માટે યોગ્ય ઝિવા પ્રબંધ થતા; કે જન્મા રહી પોતાની જીંદગીનો કંઈક સારો ફિરતો એ લઈ શકે, નથી એને કોઈ રીતે મિલકતનો વારસાદક્ષ કે નથી કોઈ રીતે ભરણપોષણ ને નિર્વાહનાં સાધનો પુરાં પાડવામાં આવતાં, એટલે એને જીવનભર પરાધિનતામાં રહી, રક્ષકોના દુરુભ સહેવા પડે છે. એ દશા તો અનેક કુટુંબોમાં આજેય પ્રવર્તે છે. એટલે જીપર લખ્યા ગુન્હા કરવાની એને પટામણીમાં ફસાવું પડે છે. એકતો અમર્યાન ને ખીજું અતૃપ્તિ, એમ બે રાક્ષસીઓનો માર સડન કરતી વિધવા ધણી વખત તો નહાસી જાય છે; કોઈ દલદા પુરપ કે એના સંજામાં સપડાય છે, ને આખરે જીવન ધૂળધાણી થાય છે. ધણી સંખત એ પણ ફરિયાદ થાય છે કે વ્યભિચારી એવા કેટલાંક સર્ગા સંબંધીઓમાંના પુરુષવર્ગમાંથી કોઈ એના પર કુદૃષ્ટિ કરે છે, ને એને રાજી રાખવાથી દરેક રીતે પોતાને રાહત મળશે, એ કુદ્રસોલ મેં સાક્ષ્યે એ વિધવાએ એની ઇચ્છાને વશ થવું પડે છે, એટલે એને જે વિધવાજીવન જીવવા પ્રેરે છે, ને જે એના રક્ષક હોય છે, તેજ એના લક્ષક બને છે. આથી ખીજું તે ક્યું કાજું કલંક સમાજને શિરે હોય ? ખરેખર ચાલતા ભયંકર સડાને વશ રહેવું વિનાશક છે. વિધવાને આવી કુદૃષ્ટિનો ભોગ બનાવનાર, પોતાનું અગર પારકું કંઈક એનું પાછળથી સજું થવું નથી. પોતાના ગુન્હા જાહેર કરવા કોઈ દિમ્મત નથી ધરવું, ને પરિણામે એને ગર્ભપાતજ કરવો પડે છે, ને બાળહત્યાની હદ રહેતી નથી.

જીવ આ દુઃખીકતને પ્રુષ્ટી આપે એવો એક દાખલો મહેં સાંભળ્યો હતો કે: એક બાળવિધવા જે-માતૃપિતાની ગરીબીને લીધે, એની

ગાંધીજીના ચાલતા હિંમતુજાના કન્યા આપવાના રિવાજે, એક વૃદ્ધ જે જીવનની સંધ્યાએ આયમતો દેખાતો હતો, તેવા પુરુષ માથે વમ્ર થયા હતા, તે વિધવા થતા ગુમાચાર કરવા લાગી પોતાના પાડોશીના પત્રામાં સપડાઈ, ને એ પાપાચરણના બદલામાં એને ગર્ભ ગ્રહ્યો, એક દોરપીટાવમાંથી પ્રસુતિ પડી તે પાછી ફરી. અનેક વિટબણા ને દુઃખ સરમને એ વિધવા સડન કરી છૂટી હતી. પણ પોતાના વૈધવ્યને કવલિત કરનાર પુરુષ તો પોતાની આગર અણી શુદ્ધ રાખી શક્યો હતો એ પેલી વિધવાને ખૂબ લાગી આવ્યું, પ્રસુતી માટેની આફતોનો તો દિમાબ એણે ન કર્યો, પણ પોતાને એને લીધે વહેરવા પડેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા, એને પેના પાસે પૈસાની માગણી કરવી પડી. પુરુષ આપે ખરો? એની માગણીને ઠોકરે મરતી જોઈ, વિધવાએ એના આશક્તા ધરમાથી ચોરી કરી. ચોરી પકડાઈ ને ગરીબ વિધવાને ઇન્સાફી કોર્ટે ચોરીના ગુન્હા માટે શિક્ષા કીધી આવા દાખલા અનેક મળીયાય છે. હદાય એમાં સત્ય એણું હોય ને વાસ્તવિક રીતે હિપગનો દાખલો ખોટો હોય તો પે એવા ગુન્હા કવવાને વિધવા પ્રેરાય તે: એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. એ આપણું મમજી શકીએ છીએ.

ધણી વિધવાઓ આખરે કટાણી છેક છેતે પાટસે પણ જઈ બેસે છે, અને ઊતરતી ઊતરતી વેરમાટિતિ ધારણ કરે છે. જેના દાખલા ધણા મળી આવે છે. સમાજ નંદા આની કવણી વધણું છેડવા તૈયાર નથી, તંદા ભયંકરતાઓ વધતી ચાલે એમાં શકા નથી. એ મૌલક્યમાં લઈ બાગદત્ત્યા અટકાવવાની ખાતર મરકારી દાયદાના પગલા લેવાય છે, તો પણ જાના કામ એ છેક મુખી જાના રહેવા પામે છે એટલે આપણને કેટલાક બાગદત્ત્યાપ્રતિનધન શૃંગોની જરૂર જણાતા કેળ્યાક શાણાઓએ તે તરફ લક્ષ્ય દોડતી પડરપુડ, દાવી રિગરે માનના કેડાણમાં એવા શૃદ્ધ મ્યાપ્યા છે. તેના બીધે આજ દનરો બાગદો ગ્રવજા શામ્યા છે, એ શૃંગોમાં જન્મ આપી વિધવાઓ

પાત્રી પનાયન થાય છે ને બીજો ગુનો વધારવાની ભોગ બને છે, એમ પરપગ ચાલતી રહે છે પણ જો એ પાપ પ્રગટ થાય છે, તે એ વિધવાના કોઈ સગા કે ઝોની માથે બદલત કળાર પાત્રી વૃત્તિનો પુરૂષ સદાચ કરવા કે પોતાને ત્યાં એને ગમવા તૈયાર નથી હોતો ઘણા યાત્રાના ધામો આજે એવાં ગૃહો ધરાવે છે ત્યાં યાત્રાને બદલે હિન્દુવિધવાઓ ત્યાં જઈ કનક બિનારી ચોકે છે અમેરિકાના હુટાહેડાની કોટોં જોઈ હમનાગએને આપણા આ વિધવાગૃહોનું કનક કેમ સહન થઈ શકે છે? એ સમજાવું નથી આપણા અજ્ઞાનતાના પરિણામે અજ્ઞાન વિધવાઓ આવા ગૃહોમાં પણ જવા રાશી નથી હોતી, એ તો ગર્ભપાત કે જન્મેલા બાળકને ફેંકી દેવાનું ધોગ અચરણ જ કરી બેસે છે એટલે આ વસ્તુસ્થિતિ ઘણીજ ગભીરતાથી વિચારી આપણે એતી ચાલુ જોઈએ છે આથી તો જો એવા વિધવાગૃહો કંપાડી તેમને ઉદ્યોગદુનન ને શિક્ષણ આપી કેળવવાની અગમચેતી ગમવી જોઈએ છે માન ધરમા મારી પેડે રાખવાથી કે એના પર ચોખ્ખોગ મુકવાથી, એમનો ઉદ્દેશ સફળ નહિ જ થાય એ સ્પષ્ટ છે એને જ્ઞાન આપી મમજણી કરી યોગ્ય રૂતે એની મેજે વગે, એવી જગ્યા આપવી ધો છે, એ સૌથી પહેલું તો જોના વડે આપણે ત્યાં વિધવાઓની સખ્યા વધી છે-જેથી બિગતી અવગથામાં જ બાળવિધવા બને છે-એ બાળસમી અટકાયત કરવી ખામ જરૂરી ફગ છે એ તરફનું દુર્લક્ષ્ય એ ઉર્પરના સર્વ ગુન્હાઓને વધારનાર છે, એને મુધારી લેવું એ દરેક જ્ઞાતિઓની પ્રથમ ફગ છે જે જ્ઞાતિમાં ગડેવીને વિધવા જ રાખવાનો રિવાજ છે તે દરેક જ્ઞાતિ જો આ રૂતો નહિ લે, તો એનો વિનાસ એ વિધવાઓના પાપેજ થાય એ સમજે છે

આ સર્વ રીતે જો પ્રગથ કરવામાં નિષ્ફળ થયાય તો, આજના વખતમાં જ્યાં વામના, વિનાસ ને વૈલવોત્તે, ઉપજોગોના વાતાવરણથી આપણે વેરામથા છીએ ત્યાં વિકતલાલ એ અસહવિન

વાત છે; એથી વિધવા મોઢ દિશામાં વળે જ એ સ્વભાવતઃ અનિવાર્ય છે. એ પાપમાંથી બચવાના ઊપાયો નહિ લેવાતા હોય તો ચોકીપેરા ઊઠાવી, બંધન છોડી નાખી, શરમને વહેલી કરી આદર્શને સાચવવાની દિમ્ભત ના હોવાના કારણે, એને જતાં કરી ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવાના પ્રયાસને સમાજ ભલે છોડી દે ! એમાંનું કાંઈ ન કરવા ઇચ્છનાર સમાજ ! પાપને છાનાં રાખવાના ત્હારાં પાપ વધુ ન બને એ સંભાળવા, દુરાચાર અટકાવવા, બાળહત્યાઓ રોકવા જેવા વિધવાઓની લાગણીને ઉચ્છેદવાના ત્હારા ધમપછાડા બંધ રાખ ! જેને એ ઉત્તમ આદર્શ સાચવવા હોય એને કોઈ ના નથી કહેતું. પોતાની પવિત્ર શ્રદ્ધાને અલડાવવાને, કુદ્ર લાગણીઓને વશ ન થઈ આદનાર, એ રસ્તે નહિ વળે. ત્હારે જેનાથી પુનર્જન ક્યાં સિવાય પાપ બંધ નહિ થાય, જેની વરસ ને લુપ્ત મટયાં નથી, તેને એમના સરળ રસ્તે જવા દેવાં જોઈએ. એમાં અંતરાય નાખવો એ ઉપરકલા અનાચારની વૃદ્ધિ સમાન છે. મારે એવી છૂટ આપવી જરૂરી છે, કે જેને પુનર્જન કરવું હોય તે ભલે કરે, સમાજ પોતાની ધૃષ્ટિ એ તરફની ઝોછી કરે તો કેધક શુન્દાઓ ઝોછા થાય એમ લાગે છે,

“ સ્નેહલક્ષ્મીની વિધવાને, પુનર્જન સમું પાપ નથી;

દેહલક્ષ્મીની વિધવાને, પુનર્જન સમું પુણ્ય નથી.”

કારણ જેને રોગરોગે સ્નેહલક્ષ્મી છે એવી સ્વર્ગસ્થ પતિની પ્રિયતમા પુનર્જન કરે એ ઘોર પાપ છે. પણ જેનું લગ્ન માત્ર દેહસંબંધ પુરતું હતું, જેને વાસ્તના ને વિદ્યાસના જ વાવદા હતા, તે અશુભૂર્થ રહે તો એની લાગતીફરતી વૃત્તિઓ, જે પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો પુનર્જન કરી વધુ પાપ કરતાં બને, એટલે એના મારે તો એ પુણ્ય જ છે.

આપણે જે વિચાર કરીએ તો મોલમ પડે છે, કે આ વિધવા-વિવાહનું પ્રકરણ આજે સમાજમાં સારી પેઠે ઉપસ્થિત થયું છે, આનું મૂળ કારણ આપણી અસખ્ય બાળવિધવાઓ છે આ જગતમાં જેને, પોતે સ્ત્રી છે કે પુરુષ એના બેદના કારણેય માલમ નથી, જે પોતાનો જાતિ બેદ આવી રીતે નથી જાણી શકતી, એવી એમની અજાન અવસ્થામાં બાળકો એક મૂખ્ય કારણ છે. અને બીજું કારણ આપણું વૃદ્ધજન, કાંતો કન્યા વિક્રયના કારણે, કાંતો વરવિક્રયના સમયે, વૃદ્ધજન યોગ્ય છે. એટલે બાલિકાને એવા મૃત્યુના આરે બેઠી સ્વર્ગની સરિતામાં અજલિ ભરનારા, અણમમણુ છુટ્ટાઓ, પોતાની થીમંતકને દુરપયોગ કરી, અગર આ સૃષ્ટિના પહેલા સવારે, એના પૂર્વજેએ કઈક જિવ્ય પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે, એના જોરે કુળવાન બનેયો એ મતિદીણ મિથ્યાભિમાની વૃદ્ધ એક નાનકડી છોકરી સાથે લગ્ન કરે છે, ને એનાથી શરમાતો નથી ! આથી એ વધુ નિષ્કૂરતા, ને નીચતા તો એ કન્યાના માતૃપિતાની છે કે જે પોતાના પાપી પેટના માટે, કે ઉચ્ચકુળની આબરૂને ખાતર પોતે જેનાં દીકરા દીકરી થવા લાયક છે; એવાં વૃદ્ધ કુળવાનને પોતાની બહાલી પુત્રી આપી દે છે ! અને એમા મોટાઈમાને છે. ઘણી વખત એવા જિવ્ય કુળવાનોમા કન્યા દેવાની પોતાની યાતિની પ્રથાને લીધે, બીજાંના ધિષ્ઠારપાત્ર ન બનવું પડે, એ માટે પોતે ન ઇચ્છે તો પણ, કાં તો યાતિને કુટુંબની આબરૂને પેટીમાં પુરી રાખવા માટે જ આવાં લગ્નો યોગ્ય છે. કુળવાનોને આનું કારણ પુછતાં ચોક્કસ જવાબ મળે છે, શું કરીએ દીકરીનું કુવારાપણું જિતારવા આમ કરવું પડે છે; પછી ભલેને ઘેર આવે, અમે સાચવી શું ! આવા અધમ માનમે કન્યાનો રંડાપો એના લગ્ન પહેલા જ નક્કી થઈ ગયો હોય છે; ને કન્યા પણ જે સમજી હોય તો આસુની અજલિયો ભરીભરી એ કુળવાનોનો વિનાશ કરવા છાંટતી માથરામાં બેસે છે. એ દ્રશ્ય ન જોયું હોય

તો જોઈ આવો! ને પછી ન્યાયદષ્ટિથી વિચાર કરો. પોતાના પુત્રને કોઈ વૃદ્ધા માથે પરણાવવાની જો તેવા માતાપિતાને સ્વસ્થ આપીએ તો? એ કુંવારો દોષ બતારશે કે? 'ના' કહ્યું નેના આદર્શના અનર્થ થવા બેઠા છે, એવા આપણા સ્વસ્થને એમાં લુખખા રહેલ વગરની સ્વાર્થ શુદ્ધિ છે, પોતાની કુખને દર્શાવે છે, પોતાનું આંગણું બિધાકું રાખવું છે, ને ડાઘવડું છે. વગર જોઈએ એટલી સગવડને સુખનાં સાધનો છોડવાને અપાય, કદવું એનાથી વંશવૃદ્ધિ છે. છોકરી કંઈ માતાપિતાના સ્વાર્થ માટે જન્મી છટે છે, એ કોને જઈ કહેવો? આવા માનસમાંથી જે દોષના કાદમવ થાય છે તે આપણી વિધવાઓના કુખી ઊવનની અનેક આંટીધુટી છે.

ધણી વખત એકાદા મુખી શ્રીમંત વૃદ્ધને દેખાતા માતાપિતા નીચ વિચારથી પણ કન્યા મળી જાય છે, કે જો એ મુંડો તો એની બધી મિલકતનાં પોતે કરમાર કરશે; અગર તો 'છોકરી બેસીને ખાશે તો ખરી?' એને પછી શું જોઈએ? આ એક પછી એક જે ઉદાહરણો અપાય છે તે ઇતરોસર અધમનન પામરતા ને અચાનતાનાં છે. દિન-સમજના આદર્શવાદીઓ આ

કે “અજ્ઞાનપણે આદર્શ અપચા રૂપ બને છે.” આદર્શોના નામે જ આજ દિન્દુ સમાજને વિનાશની મદાવ્યાધી લાગુ પડી છે. જેને સાચવવા જતા ધર્મોચ્ચ માન્યુ, એ અજ્ઞાનપણે પાપમૂર્તિ બન્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાથી બદાવ આવવાનો, ને બચવાનો ઊપાય જો ન થાય તો વિનાશ વધી પડે એમા જરી એ નવાઈ નથી.

બાળાઓ જેઓની ઇચ્છા ન હોય, તેવીઓને ફરજિયાત વિધવા-પણુ પાળવાની ફરજીએ જરૂર નથી, વિધવા રહેવું કે પુનર્લગ્ન કરવું એનો નિર્ણય એની વિધવા જ કરે. એના વિચારો પર એ વસ્તુ છોડવી. ને સમાજે એ પુનર્લગ્ન તરફ જરીએ ધૂણા ન ગમ્પી. આમ કરવાથી જે પાપાચરણો આજે જેના કારણે થાય છે; તે બંધ થવા દરેક મંભવ છે. દુગત્યાગના અટકાવનો આ ઉપાય કદાચ કોઈને વિધવાનો આદર્શ-ઉચ્છેદક લાગે, તો તેણે સમજી લેવું કે ગુપ્તાચાર-માના પાપથી બચવાનો એ ઉપાય હાથ નહિ ધરીએ, તો જે આદર્શના ઉચ્છેદની વાત કરીએ છીએ, તે નજીકમા જ બિત્તો છે, વિનાશનો ખ્વનિ એ ફરજિયાત વિધવાશ્રવનમાથી જ નીકળેના મંભળાય છે. એથી બચવા આ ઉપાય લેવો પડે છે એકનું અમૃત તે ખીજાનું ઝેર છે. સંમાજના ઊપભોગો પછી જેને એ ભાર જતાગવાની ઇચ્છા નાગી છે, જેને પોતાનો પ્રિયતમ એ એકજ પતિ તરીકે આ જીવને હતો, એવી સ્ત્રીને વિધવા-શ્રવન એ સરળ છે. જ્યાં બાળવિધવાઓ અને એમનામાના આજે જે દોષો જાહેર થાય છે, તે પોકારીને કહે છે કે ફરજિયાત વૈધવ્ય એ એમને માટે શુન્હો કરાવવાનું એક સાધન છે.

આપણી બાળવિધવાઓને શણગાર ગદિત કરનાગ માતૃપિતા કે વડીલોમા પડેવાની પેડે આજે એ વિધવાઓના દુઃખભાગી બનના ખાતર, અને એનામા પોતાના ચારિત્ર્યની છાપ પડવા અર્થે ભોગ, ઉપભોગો તથા દેવાનો અવભાવ ગ્લો નથી; પોતાના ઘરમા

એવી બાળવિધવાને તપ કરાવનાર, ને વિરક્તિની વાંછના રાખનાર માતપિતા કે વડીલો આજે દરેક ઊપભોગોને વળગી રહે છે. એમને અનેક રંગોમા રાચતાં જોઈ, બાળવિધવા પોતાના ભાગ્યને દોષ દેતી ને વૃત્તિને ચલીત કરતી રહે છે. પરિણામે અનિષ્ટ જિતરે એ કુદરતી છે. માટે વિધવાના વૈધવ્યના જગ્યાવ ખાતર એના શિયળને ખાતર, એની ચિત્ત સ્થિરતા ખાતર, એના જેવાં વિરક્ત અનવાની કરજ વડીલોએ ઊપાડી લેવી જોઈએ. એવા એક વિદ્વાન સંજ્ઞાનની વાત મહેં સાંભળી છે, કે જેની યાતિમાં વિધવાને પુનર્જન્મની છૂટ નથી; એની ન્દાની જ્હેન વિધવા છે; એ ભાઈ કુંવારો છે; એને પરણવા માટે એનાં સગાંવહાલાંએ અનેક સમજણો આપી; અનેક પ્રકોલનો આપ્યાં, પણ એ ભાઈએ તો નિશ્ચય કીધો છે, કે પોતાની જ્હેનને વૈધવ્ય પળાવવાને ખાતર પોતે પણ વિરક્ત જીવન રાખવું પોતે સંસારમાં મ્હાત્રે, ને પોતાની નાની જ્હેન ઘરમાં વૈધવ્ય પાળે, એ પ્રતિયોગ છે. જો પોતાની જ્હેનને પુનર્જન્મની છૂટ આપવામા આવે તો એ ભાઈ પણ લગ્ન કરવા વિચાર રાખે; પણ હિન્દુસમાજ એવી છૂટ આપવા ક્યાં તૈયાર છે ? આજે એ ભાઈ-જ્હેન સાધુજીવન વ્યતિત કરે છે. ધન્ય છે એ ભાઈને કે જ્હેનની ખાતર આવાં તપ આદર્શો છે.

ધર્મી વખત એવા બનાવો બની જાય છે, કે એકની એક જૂલ તે સુધારવાના તાનમા ખીજવાર થાય છે. દાખલા તરીકે એક બાળા વિધવા બની, હજુએ બાળકજ છે, એને પુનર્જન્મની છૂટ આપવા તૈયાર થઈએ; અને બને તેટલી જિતાવજે એનાં તેવા લગ્ન કરી પૈણ નાખીએ. આવી જૂલો બનવા સંભવ છે. આ બમણો ગુન્હો છે, એકતો એ બાળકને પરણાવીને, રંગપો આવતાં એની એજ અરુદાન અવસ્થામાં એનું પુનર્જન્મ કીધું, એટલે કયું તેથી લણું નહિ પણ ભુંડું એજ અર્થ નીકળે એવી ધુનવી ખામ ચેતવું જોઈએ. જો આપણે એને યોગ્ય ઉમ્મરની થવા દઈએ તો તે પોતેજ પોતાના જીવનનો નિર્ણય કરીને પુનર્જન્મ કરવું કે કેમ એ એની ઇચ્છા છે.

વિધવાઓનું જીવન માત્ર મૃત્યુ-ઘટીની વાટ જોતું વ્યતિત થાય એવી પરિસ્થિતિ આપણે ત્યાં છે. અને એમની આજીવિકાને પ્રબંધ માત્ર કરી બેસી રહેવાથી સમાજને લાભ હોય એમ મનાતું નથી. જેને વૈધવ્ય પાળવાની ધમ્મજા હોય; એવીઓ પોતાના એ એ જાવ્યદાર ભારથી સમાજને દેશની સેવાઓનાં અનેક કાર્યો માથે ઉપારી શકે છે. જે વૈધવ્યના પ્રભુ સંકેતને સમજી શકવાની શક્તિ હોય, તેા વિધવા એવી રીતે મદદરૂપ બની શકે છે. આવી વિધવાઓને માટે સમાજે પોતાના હિતને ખાતર સરજતા કરી આપવી ઘટે છે. મારી જાણમાં એવી અનેક વિધવાઓ છે, કે જે રંડાતા તદ્દન નિરક્ષર હતી, તેમને સગવડ ને સાધન મળતાં મુશિક્ષિત બની છે. ને જે એના સંસારી જીવનમાં અચાન ગણાતી, તે પોતાની આજીવિકા માટે ને સાથે સાથે સમાજ, ને દેશનાં કાર્યોમાં સેવિકાઓ તરીકે સારો ફાળો આપી શકી છે. માટે વિધવાની, એટલે નકામી જીંદગી: એમ અર્થ ન લેતાં એને રસ્તે ચઢાવવાની ખાતર ખાસ આવશ્યકતા છે; અને એની પણ મને ખાતરી છે, કે તદ્દન અચાન એવી વિધવાઓ જે ગુમામાર દ્વારા બાળહત્યા કે આત્મહત્યાના ગુન્હાઓ કરે છે; તેવા ગુન્હા આવી મુશિક્ષિત વિધવાઓ નથી કરતી. ને ક્યાંક એવા બિદાહરણો હોય તેા એથી સામાન્ય પણે નહિ જેવાજ ગણાય, કારણ એ પોતાના શિક્ષણથી, કેળવણીથી ને કુતર બોધમના પ્રતાપે પોતાના પગપર ઉભી રહી શકી છે; ને સંસ્કારિતાની હિમ્મત સ્થિતિમાં આવેથી એ કોમની ભોગ પણ બનવાને ઓછો ડર રહે છે.

જેની હિમ્મત થઈ છે, જેણે લગલગ સંસારી જીવનનાં મુખ દુઃખ જોયાં છે, એવી વિધવા જે પુનર્વિજ્ઞ કરવા ચાહે તેા એને હું તેા ચોખ્ખ ન ગણું: જેને પેટે પ્રજા છે, એવી વિધવા માટે તેા એ રસ્તો કોઈ રીતે ધમ્મજવા ચોખ્ખ નથી; એમ થવાથી એ ૨૫૪ સમજી શકાય છે કે એને પોતાનાં સંતાન, વ્યવહાર ને સગાંસજાંથી

કોઈ માટે લાગણી કે દરકાર નથી. માત્ર વિલાસ, વાસનાને ઉપભોગોની એ ભૂખી એવું પગલું લેવા દોહી જાય છે. પવિત્ર એવી ઘણી વિધવાઓએ નાની ઉંમરમાં રંડાયા છતાં માત્ર એક પુત્ર કે પુત્રી ઉપર પ્રાણ પાથરી પોતાનો વ્યવહાર એ સંતાન ને સંસારનો સર્વ સાર સમજી, પોતાની ગરીબીમાં પણ દૃઢચ્છા ને ખાડણીની મજૂરી કરી, એ મંત્રાનોને દેશના અગોચર ધન તરીકે મૂક્યા છે. એના એ તપ, ને એના એ વિરક્તપણા માટે ખરે ધન્યવાદ ઘટે છે. મુમય-માન ને પાગસી જેવી કોમોમાથી પણ આવી પ્રતિધારી વિધવાઓ મળી આવે છે, કે જે કોમોમા વિધવા-લગ્નની છૂટ છે. આની સ્થિતિમાં જીવન પસાર કરતી અશિક્ષિત હોય એવી વિધવાઓને માટે જીવન નિર્વાહનું કોઈ અભય મ્યાન હોય કે સ્વતંત્ર ધંધો હુજાર હોય એ ઇચ્છાયોમ્મ છે. જુનો વખત યાદ કરીએ તો સ્તંભજી શકાય છે, કે આપણી વૃદ્ધાઓ અને વિધવાઓ ૩ કાતલી-રેંટીયો એ એમને માટે સરળ તેટલોજ નિર્દોષને જરૂરી હતો. એનાથી એમને સાઝ પડતા રહેજે ચાર-છ આના મળી રહેતા. ને આમ એ સ્ત્રીઓ માટે આશીર્વાદ ૩૫ હતો. આપણા એટલા સદભાગ્ય છે કે પરાપૂર્વથી તે આજ સુધી આપણી જરૂરીઆતો ઓછામાં ઓછી હોય છે; ને જગતની સુધરેલી મણાતી પ્રજાઓ કરતાં ભારતવર્ષની કમાણી ધણીજ ઓછી છે, છતાં યે એ પ્રજા આજ જીવી શકી છે, ને ભવિષ્યમાં હજારો આગાહી આપતી ઊભી છે. એવો જન્મ ઓછી જરૂરીઆતવાળો સ્વભાવ છે; તદ્દા એકાદી વિધવા માટે રેંટીઓ એ આશીર્વાદ જેવો છે, એ પુસ્તુજ છે અદિ રેંટીઆને ખાસ સ્થાન છે. કારણ કે વિધવાને માટે એ આરામ દેનાર વસ્તુ પૂર્વે હતી ને એથી પરાધિનતા કે પરાશ્રયે વિધવાને ન રહેવું પડતું.

હિંદુસમાજ વિધવાનો સવાલ ન્યાયશુદ્ધિથી ઉકેલી, પોતાનું શ્રેય શોધી લે એજ હિતકર છે.

‘ સ્ત્રી અને સેવા ’

‘ જે માણસ એક પણ વિધવાના આંસુ હુંછે છે, જે એક પણ બાળાને લમ્પને નામે ઓળખતા પશુપક્ષમાંથી બચાવી લે છે, જે એક પણ અત્યજની નિસ્વાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુદ્ધ સેવા કરે છે. સંભવ છે કે મહા પુરંધર રાજપ્રકારથી ચોક્કાની લક્ષ્મી ભૂલાઇ જશે ત્યારે આવી ખૂણે ખોચરે થતી સેવા ફળ આપ્યા જ કરતી હશે. જે સેવાની પાછળ તાળાના અવાજ તથા પશુ જેની પાછળ પ્રભુના આશિર્વાદ છે તે સેવા તો ખરી સેવા છે જ. ’

મહાત્મા ગાંધીજી.

સ્ત્રી અને સેવા

સ્ત્રી એ પોતેજ સેવામુર્તિ છે અર્થ જોતાં તો સ્ત્રી સમાજની એવા જાણે અમણે સાધેજ છે. એ પત્ની, ગૃહિણી ને માતા તરીકે સમાજના મૂખ્ય કાર્યને માથે જોપાડી લે છે. જે સ્ત્રી પત્ની તરીકે રહી પતિને પ્રેરણા આપી, એની સલાહકાર બની સંસારનું નાવ સહીસલામત ચલાવે છે, જે સ્ત્રી ગૃહિણી તરીકે પોતાના અંગત સ્વાર્થને પુરૂષના સ્વાર્થ સાથે જોડીને સુંદર વ્યવસ્થા શક્તિના પ્રભાવે પતિના દ્રવ્યોપાર્જનને શોભાવે છે, જે સ્ત્રી માતા તરીકે જગતને અમોઘ પુરૂષ, ને સ્ત્રીની ભેટ આપે છે. એ પત્ની એ ગૃહિણી, ને એ માતા બનનાર સ્ત્રીમાં કયી શક્તિની ઊણપ છે; એ શોધવું અઘરું છે. જેનો જન્મજ સેવા અર્થે છે, ને જે સેવા અર્થે તો દાનમાં અપાય છે, એવો શાઓનો બિલ્લેખ છે. એ સ્ત્રીમાં ભલે સત્તા પ્રસારવાની કે લલાઇએ લલવાની શક્તિ નથી એમ ધડીભર માનીએ, તોપણ સેવા કરવાની શક્તિ, લાગણી, ને કુનેહ જે એનામાં છે તે પુરૂષમાં નથી એ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ. પુરૂષની પ્રકૃતિ અન્વયે એનામાં કઠોરતા મૂખ્યત્વે છે, એટલે એ પોતાના સ્વાર્થ સાર દયા ને આપાને બાજુએ મૂકી શકે છે, પણ સ્ત્રીના તો સ્વભાવથી પર એવી એ કઠોરતા એટલી આગળ દાર ખાય છે. પોતાના પુત્રોની કલ્લ કરવા છતાં દ્રૌપદીએ અશ્વસ્થામાને ક્ષમા કરી હતી, એ દયા ભર્યું સ્ત્રીહૃદય ધારે તો શું શું સેવા ન કરી શકે ? આજ પણ દુઃખી, દર્દી, ને ગરીબને જોઈને કંઠણહૃદથી પુરૂષ બિમો રહે છે; જ્યારે સ્ત્રી હૃદય દ્રવ્યું કેના અનુભવમાં નથી !

આ સર્વ પુરવાર કરે છે કે જેનામાં દયા, માયા, ને પ્રેમના ગુણો પ્રધાન છે, એની સેવાની લાયકાત માટે તો પ્રશ્નજ નથી.

યુરોપની આદર્શભૂતિ' લગિની ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલે પોતાનું જીવન આખું દર્દીઓની સેવામાં સમર્પણ કરી, જગતની અનેક સુંદરીઓને પોતાના પથે દોરી, આજ સેવાલગીનીઓનું દળ જગત આગળ મકતી ગઈ છે. તે લદાઈના ભયંકર મેદાનોમાં ગોળાઓથી ટપોટપ ભોય પડતા નિરાધાર સૈનીકોની સેવાસુચ્રુષા કરી, નવી દુનીયા માટે સ્ત્રી સેવાશક્તિનો અજબ દાખવો બેસાડતી ગઈ છે. ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે કે જો ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલની એ મેના કિમિયન લડાઈ વખતે ન મળી હોત, તો બચના પામેલા તેટલા માનવજીવોમાંથી પાંચ ટકા સ્વર્ગે પહોંચ્યા હોત, ને રક્ત પ્યાસી સત્તાશક્ષીઓના નામને સખત કલક લાગત. બીજા અનેક લદાઈઓમાં પુરૂષ તરીકે ગુપ્તવેગે લડનાર સૈનિક તરીકે સ્ત્રીઓના દાખવા મળે છે, તેમની વીરતાના વખાણ થાય, તોપણ ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલના મેવા કાર્ય આગળ એમની સોમા બાગ જેટલી પણ કિંમત નથી થતી. એજ સ્ત્રી સેનાના વિજય આજે પણ દરેક હોમ્પીટાલોમાં નર્સોના દયાળુ કામ માટે કેટલી પ્રસંશા થાય છે, અને એની કેટલી જગરિયાત છે તે સમજી, આજે ઠીકી શકીએ છીએ કે, સેવાશક્તિના સ્વભાવેજ સ્ત્રીઓ એમાં સફળતાને વિજય મેળવે છે. એ સેવાહૃદયનો જ પ્રભાવ છે. નર્સ તરીકે કામ કરવું એમાં દિલ્લુપદ માનનારની આખની કચાસ એમાં રહેલું સ્ત્રી સામર્થ્ય ન જોઈ શકે, એ સમજી શકાય છે.

આતો એક વસ્તુની વાત થઈ પણ આપણી સમાજની ગૃહવ્યવસ્થાનો આધાર સ્ત્રી છે. એ ગૃહવ્યવસ્થામાં આજે જો ભંગાણુ પડે તો આપણો સમાજ આજે નષ્ટ થાય, એની કાણુ ના દહે ? ત્યારે ગૃહિણી તરીકેની સ્ત્રીની સમાજસેવા કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ જોઈ શકાય છે. પુરૂષની દ્રવ્યોપાર્જન શક્તિ ગૃહવ્યવસ્થા વિના આપણે ત્યાં તો બુલી છે, સારી કમાણી કરતા પુરૂષની એકાદી કુવડ ગૃહિણીનો વર મસાગ એ એના કુટુંબની કમનચીન

કથા છે. એટલે એ રીતે સમાજના અગ તરીકે ગ્રી સમાજની મુખ્ય સેના સાધનાર ગૃહીણીરૂપે રહી, સ્ત્રી અજ્ઞ મેવા દે જાય છે

માતા તરીકેની સમાજ મેવામા તો કહેતુ જ શું ? એટલુ એ સેવામા એનુ અધુગપણુ એટલુ સમાજનુ પોતાનું અધુગપણ, એટલી મમાજની નિર્મળતા, ભાગતવર્પના ભડવીરો ને વીગગનાઓની ઘડના માતાઓએ-સમાજ, દેશ અને ગણની ટેકેટલી સેવા સાધી છે, કેટકેટલા અણીના સમયો સાચવી મહાપુત્રો ને પુત્રીઓની ભેટ કીધી છે ! આખુ જગત કેટલુ એના વડે કૃતકૃત્ય છે, એ વિચાર કરતા સ્ત્રીની માતા તરીકેની સેવા માટે શુ શુ કહેતુ ને શુ શુ નહિ, એ સનાતન અણુકેટલો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના છેલા પ્રદર મુધી ઉભો ગદશે

આમ સમાજને પોતાને જન્મ, પોષણ, ઉછેર, જળ, પ્રેરણા પ્રોત્સાહન, આગમ, ને એ સર્વમા એકધારી વહેતી દયાબીની સેના-દક્ષિના દર્શન અખડ થયા કરશે, પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે જો સ્ત્રીઓની એ વ્યવસ્થાશક્તિ એ સેવાદક્ષિને વિસ્તૃત બનાવવાનો અનુકૂળ યોગ મળવો જોઈએ, એની ભારતા વિમ્ભિર્ણુ બનવી જોઈએ, જો એ યોગ લાધે તો હું માનુ છુ કે સ્ત્રી સમાજની મુખ્ય વ્યવસ્થા, દેશને ગણની મહાવ્યવસ્થાને, પોતાના હસ્તર્મશત્યથી અજ્ઞ રીતે શણગારી શકે, ને અજ્ઞ રીતે સેની શદે દયા ને પ્રેમની પારજાણાએ પહોચવાને સ્ત્રીને દરેક અનુકૂળતા મળવી જોઈએ સ્ત્રીને પોતામા રહેલી આ શક્તિને સ્ફુરવા દેવી જોઈએ, ને પછી તો આપોઆપ સર્વ ક્ષેત્રમા કાર્ય કર્યા વિના એનાથી રહેવાશે જ નહિ.

આપણે આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે, કે જ્ઞાસુધી સ્ત્રીનુ જીવન માત્ર મણુરીથી ભરેતુ છે, જ્ઞાસુધી એને માત્ર ગૃહ વ્યવસ્થાના પૈતગનું જ ભાન છે, જ્ઞાસુધી સ્ત્રીને પોતામા રહેલી શક્તિનો વિકાસ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નથી, જ્ઞાસુધી ધરતી

ને કુટુંબની વાતોમાં જ એનું મગજ રોકાયેલું છે; ત્યાંસુધી એનો સ્વાર્થ માત્ર ધર પુરતો જ રહેશે, ત્યાંસુધી આખા સમાજની-
આખા ભારતવર્ષની હિન્નતિના બિમાર છે: આવી સ્ત્રી મજુરોથી
ચાલતી ગૃહસંસ્થાઓ, શુદ્ધિશૂન્ય, અનેક દોષ પૂર્ણ, અસાનયુક્ત,
સંકુચિત હોઇ, પરમાર્થ વિહોણું, વિસ્તૃત ભાવના વગરનું અધિનતાને
પરતંત્રતાપ્રીય, પરાશ્રયી, ને મુગું સ્ત્રીત્વ સર્જવતી રહેશે, ને કૃપ-
મંકુકરી પેડે, એવું વ્યક્તિત્વ એકલપેદું, વહેમભર્યું, ને નિંદા, કુધલીથી
દુષિત થયેલું જ રહેશે. આ માનસમાં પલટો થવો જરૂરી છે;
આપણાં ઉપલાં દુષણો વડે આપણી પ્રજા નિસ્તેજ ને નિર્બળ બને
છે. સમાજનું એક અંગ “ સ્ત્રીત્વ ” તો વૈતરામાં વિધાયેલું છે:
એટલે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય એવી કેઈ પ્રગતિમાં એનો સાથ કે
સદચાર કામ લાગે, એમ નથી; પરિણામે આપણું વ્યક્તિત્વ ઓછા
બળવાળું હોવાથી, જીંતની બાજુ હાથ આવતી નથી. એનો દોષ
એવી સ્ત્રી મજુરો છે, એ કહેવું અન્યાયી છે. આપણે પુનરુદ્ધારનાં સ્વમાં-
સેવી એમને અરાખ રાખી, માત્ર મજુર ભાવની ઇચ્છા કરી બારણાં
બંધ કર્યાં છે. જગતના અનેક દેશો આજ નવેશરથી પુનર્ધટના
કરી રહ્યા છે; અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ એના પાયા રચે છે. જ્યારે
આપણે ત્યાં હજી પણ એકલા પુરુષ બળ પર ઝુકવાનું જ રહ્યું છે.
સ્ત્રીબળનો સાચો ઉપયોગ કયો નથી; ને થયો નથી; એમ હાથે
કરી નાસીપાસી વહોરી લીધી છે.

જગતની ન્હાનામાં ન્હાની ગૃહસંસ્થામાં જ્યારે સ્ત્રીની આવ-
શ્યક્તા છે, એનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. એની વ્યવસ્થા ચક્તિનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; એના સ્વાર્થને ભેગો વણી લઇ, એની
મજુરીનાં મૂલ આંક્યાં છે. તો સમાજવ્યવસ્થા ને રાષ્ટ્રોદ્ધારના સર્વ
પક્ષીય પ્રશ્નોમાં સ્ત્રી વગર કેમ ચાલી શકે ? ચલાવવા ઇચ્છનારની
એકલક્ષી આંખ, આલુઆલુના વાતાવરણને જો જોય તો પેતાની

નિર્બળતા, ને નિબળતાનું મૂખ્ય કારણ સર્જનનો એક શક્તિભાગ અણુ વાપર્યો પડ્યો રહ્યો છે, એ સમગ્રતા વગર નહિ રહે. પુરુષ લલે એકલે હાથે લહે, પણ ‘અમારા દેહ આડા ઢળી આવતાં બાણુ ઝીલીશું’ એ ભાવનાભીન્ન સદચાર નથી સાધ્યો ત્યાંસુધી પુરુષશક્તી અપૂર્ણ છે; ને એના પ્રયાસ અપૂર્ણ રહેવાના. જ્યારે એ બૂલ આપણે સમાજ સમજશે, ત્યારે એ સમાજને રાષ્ટ્રોત્થતિ સાધ્ય થશે.

ગૃહ સેવા પછી સમાજ સેવા એમ કહેનારને પુછવું જોઈએ છે કે એ ગૃહસેવાનેજ પોતાનો એકલો સ્વાર્થ માની બેઠેલાઓ જો એ ગૃહ સેવામાંથી થોડા અંશે પણ છૂટા ન થાય તો સમાજ સેવામાં ભાગ લઈ શકે ખરા ? એમ એકજ સ્વાર્થ શુદ્ધિમાં, નથી સેવા કે નથી ધર્મ: સેવાને ધર્મ તો હાલતાં વૃક્ષ છે. એ તો વિસ્તૃત બને જ જાય છે. વિકાસ એ તો સેવાનો સ્વભાવ છે. આમ હોવાથી ગૃહ-સેવામાં પડી રહેનારામાં સેવાભાવ કેટલો છે એનું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. મનુષ્ય જીવન માત્ર મૃત્યું માટે જ સર્જાયું છે; ને એની વાટચ જોતાં દિનપ્રતિદિન નિર્વાહનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા-માં જ ધર્મનું પાલન છે, એમ માનનારા તો કદાચ આછા મળે, પણ એજ રીતે જીવનનો ઉપયોગ કરનારા તો આપણે ત્યાં હંપ ટકા મળી આવે, આ દિશાબૂલ માણસ ન સમજે, એજ એની શુદ્ધિનું દેવાણું કહાડવા જેવું છે. મનુષ્ય જીવન, વિશેષ ધર્મથી ઘેરા-યેલું છે. એ માત્ર એકલપેદું બનવા કે પોતાના જ મુખ પાછળ સત્વરે વેડરી નાખવાને માટે નથી. ઘર તો એનું વિશ્રામ સ્થાન છે, ગૃહ એનું ક્ષેત્ર નથી. એનું ક્ષેત્ર છે જગત, ને એ જગતમાંના પોતાના બંધુ જીવનની અનેક આપત્તિઓ અળગી કરવા, એના દુઃખમાં ને દર્દમાં સેવા કરવાનો એનો વિશેષ ધર્મ છે. જ્યાં સુધી પોતાની શક્તિને સામર્થ્યની હદ છે, ત્યાં સુધી દરેકને સહાય આપવી

એ માનવ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. પોતાના જ ગરીબ પડોશીને સાંઝ પડે પેટ પુરતું ન મળતું હોય, ત્યાં શ્રીમંતાઈના તોરમાં લાન ભુલેલ મનુષ્યો, મોજ શોખના તરંગોમા મહાલતાં દેખાય છે. પોતાના જ નોકર ચાકરને ફાટ્યાં લુગડે ફરતાં જોય છે, તો ય એવા શ્રીમંતો પોતાના કિંમતી પોષાકમાંથી કંઈ ઓછું કરીને પણ એને આઠ આના વારની ખાદીનું કપડું નથી અપાવતા, પહેલવાન જેવા શરિરે આસ્થા જતા, એક અપંગને પડતો જોઈ હમતા દેખાય છે. નિરાગી રોગીની ચેષ્ટા કરે છે, દિલના દહીંઓની દવા કે ઉપચારના આસરા નથી, ત્યાં દિલ ખહેલાવવાની દુષ્ટ વાસનાઓના ખેલ થાય છે, જુગાર ને ઘોડ દોડમાં સેંકડો રૂપિયા હારનાર પાસે જીભી, હાથ લંબાવતા એક નિરાધાર અનાથને એક પાછ આપવા હાથને ઝેડી નાખી ફરે છે. આ સર્વ વસ્તુઓ મનુષ્ય જીવનનું અધૂરાપણું, ધર્મ પાલનમાનું ખંડખોરપણું દેખાડે છે. એવા જીવનમાં વધીવધીને જો કંઈ દેખાતું હોય તો કાં એકલ સ્વાર્થ કે છેવટે ગૃહ-કુટુંબ પ્રગતિ સ્વાર્થ હોય છે, એ ક્યાં સેવાને ધર્મ માને છે? કે એનું ક્ષેત્ર ખહાર છે એમ એ જાણે! પારકે દુઃખે દુઃખી થવાની લાગણી એણે ક્યાં કેળવી જ છે? માનો, ન માનો આ જાતનું જીવન એના મૃત્યુપદી માટે જ જીવન્ત રહે છે! એને પોતા સિવાયનો કોઈ વિશેષ ધર્મ નથી. જગત એનું ક્ષેત્ર નથી. ગૃહ એ એનું ક્ષેત્ર છે. ને જગત એ એનું વિદ્યામ સ્થાન તો નહિ, પણ જગત એ એની લૂંટખૂમિ છે.

સામાન્ય મનુષ્યોનો જ આવો સ્વભાવ છે, એમ નહિ, પણ શુદ્ધિશાળીને કેળવાયલા વર્ગમાં પણ અર્ચાનને આશરો આપવાના, એને માટે રાનદાનના સાધનો ઉભાં કરવાના, ને પોતાના શુદ્ધિજનનો એવાઓ માટે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ઓછી જણાય છે. આલું માનસ ત્યાં પ્રવર્તે છે ત્યાં સેવતું.

ક્ષેત્ર મુનું છે, અન્ય દેશો દરતાં ભારતવર્ષે એવી સ્થિતિ આજે પણ છે. કોઈ વધીક કે ડોક્ટર પોતાની મુખ્ય તરીકિની દરજ્જા અદા કરવા તૈયાર થનાર જવલ્લેજ હોય છે; ને એવા એક ડોક્ટર વિષે હું જાણું પણ છું કે એવી રીતે કામ કરવા જતાં એને મેડીકલ કાઉન્સિલની ખફગી વહોરી લેવી પડી છે; ને અનેક ડોક્ટરો પોતાની પ્રેક્ટીસ ઝાઝી થવાના ભયે એનો દ્વેષ પણ કરે છે. આવી સ્વાર્થચિત્તિ અને આવા એકમાર્ગી વાતાવરણને લીધે આપણે આપણા બજાનો ઉપયોગ સમાજ, રાષ્ટ્રને સારાયે દેશ માટે નથી કરી શકતાં; ને પરિણામે સેવાધર્મમાં પછાત રહી આપણા દેશને પણ પછાત રાખવાનો દોષ વહોરી લઈએ છીએ. આપણા સમાજની આ જાતની કુટેવ આપણા સ્ત્રી વર્ગને સેવા કાળે કે સ્ત્રી ઉન્નતિની સાધના અર્થે કામ કરવા દે, અગર કરવાને એકાએક છૂટ આપે, તેમ નથી. માટેજ આપણે ત્યાં સેવકો કરતાં સેવિકાઓની આવશ્યકતા વિશેષ છે. એવી સેવિકાઓનાં વૃન્દ જ્ઞાતે આપણા દુનિયે દુનિયે ફરવા લાગશે ને “કોઈ દુઃખી કોઈ દર્દી”ના પુકાર પડશે ત્યાંજ આપણી સ્થિતિ ઉચ્ચતર બનશે.

આ સેવામાર્ગ ને સેવાક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે કામ કરી શકે તે જોઈએ.

આપણી સ્ત્રીઓની પડતીનાં અનેક કારણોમાંનું મુખ્ય કારણ તો અજ્ઞાનતા છે; તેઓ ૯૦ ટકા અભણ છે; ને એમ શિક્ષણ ને કેળવણીના અભાવે જાતની પ્રગતિનું જ્ઞાન નથી હોતું. પોતાની સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન નથી હોતું; ને પોતાપર આવતી અનેક આફતો ને દુઃખોના ઉત્પાદક પોતે હોવા છતાં, એનો અટકાવ નથી કરી શકતાં, અનેક રીતે રીંખાય છે; એ રીંખાવાનાં કારણો, રહેજે નિર્મૂળ થઈ શકે એવાં હોય છે. પણ પોતાના અજ્ઞાને એસો સહે જાય છે, ને એમ ઉત્તરોત્તર આપણા સ્ત્રીવર્ગે આજની સ્થિતિ વહોરી લીધી.

છે. આ 'અગ્યાન, અશિક્ષિતપણું' દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયાસ સ્ત્રી ઉન્નતિના સાધકોએ કરવો જરૂરી છે. મુંબઈ જેવા શહેરોમાં અર્ધ-શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા ખૂબ છે, પણ તેવું રાને એમ જ વિસારે પડે છે. પરિણીત છાંદગીમાંના સંસારભારને લીધે અને શિક્ષણની જરૂર નહિ જણાવાથી સ્વભાવિકપણે બૂલી જવાને અને એનો વિકાસ નહિ થવાને કુદરતી રીતે એમ બને છે. એટલે એ કરતા દિપકને તેનેમય શખ્યા ને એના પ્રકાશને બળવત્તર બનાવવા ખાતર લત્તે લત્તે શિક્ષણ વર્ગ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કેટલીક સ્ત્રી સમાજો કરી રહી છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે શિક્ષિત ને દેખવણી પામેલી કેટલીક સેવા ભગિનીઓના એ પ્રયાસ જાહેરની મદદ વગર નહીં રહે છે, ને એ કામ કઠીન બની જાય છે. એનો અનુભવ લેનારાને એની સમજ પડે. એ શિક્ષણ વર્ગો ધીમે ધીમે અક્ષર જ્ઞાનમાંથી વધી વિધવિધ હુજર જીવોગામા ફેરવવા જોઈએ. સ્ત્રી ઉપયોગી અનેક બાબતોને પકડી કામ કરવાની ખામ જરૂર છે. એવા શિક્ષણ વર્ગો ચલાવતી સમાજો ને મંડળો, માત્ર એક ધ્યેયને પકડી બેસી ન રહે એ જોવાનું છે. સ્ત્રીઓની દયાજનક રિયલિતે સમાજ તરફના એના અન્યાયોને સહી ન લેતાં, એવા અનેક પ્રયત્નોમા સ્ત્રી વર્ગને ઉત્સાહિત ને સમજણો કરવો જોઈએ, એથી ધીમે ધીમે મોટાં શહેરોની સ્ત્રીઓ સમાજમા પોતાનું સ્થાન નિર્મિત જોવા તૈયાર થઈ પોતેજ આગળ આવશે; પરંતુ આપણું ક્ષેત્ર તો આપણા દેશના ગામડે ગામડે વિસ્તરેલું છે. દેશના કુટુંબો કુટુંબો અને ઘરે ઘરે કામ કરવાની પદ્ધતિ હાથ ધરવાના આપણા પ્રયાસ જો ન થાય તો ધારીએ એવું પરિણામ આવી શકે એવો સંભવ ઓછો છે. કારણ અજ્ઞાનના અંધારામાં પડેલી જહેનોજ પોતાના અરાને એનો સ્વીકાર જલ્દી નહિ કરી શકે, માટે સેવિકા જહેનોએ ગામડામાં જઈ વાસ કરવો જોઈએ. ત્યાં એ પોતાનું વાતાવરણ ફેલાવે, પોતાને ત્યાં ગામડાની જહેનોને આમત્રે, માયાથી બેસા કરે, વાંચને

ને અભ્યાસના તેઓને મ્હાવરા પાડે ને એમ કમે કમે એમની
 અજ્ઞાનતાનું એમને જ્ઞાન કરાવે. આપણા સમાજના અનેક દોષો બતાવી,
 શરમાવીને અથવા તો કેાઇ વખતે યોગ્ય એવી રીતે કામ દરીને, યતા
 ગુન્હાઓને દબાવી દે. એવી રીતેજ આપણા સ્ત્રી વર્ગમાં જો કામ
 લેવામાં આવે તો સ્થળે સ્થળે એનો ઉજાસ પડે; અને પરિણામે
 પડતી અટકાવવાના પ્રવાસ સફળ કરી શકાય. આપણા સમાજમાં
 કેટલીક રૂઢીઓ એવી જડ ધાલી બેઠી છે, કે જેના અસ્તિત્વથી ને
 જેને ગોપવાથી સડાને ઉત્તેજન આપવા બરાબર થાય છે.
 એવા સડાઓને નિર્મૂળ કરવાનું કાર્ય પુરૂષો કરતાં ધણીજ સરળ-
 તાથી સ્ત્રીઓ ધારે તો કરી શકે એમ હું માનું છું. લગ્ન પ્રસંગની
 કેટલીક કુરૂઢીઓ, અનિષ્ટ એવા રડવા-કુટવાનો અશાસ્ત્રિય રિવાજ,
 મરણ પાછળ અશક્તિએ પણ આબરૂ સાચવવાના ઓઠા નીચે
 યતા બોજન વરા, સંસારી કલહ, કસેરા, કુચડી, નિંદા, વહેમ અને
 એવી અનેક બદીઓ દૂર કરવા સેવા ભગિનીઓ જો ધારે તો
 જરૂર તેમ કરી શકે. પરંતુ દિલગીરીની એ વાત છે કે આપણે
 તંદા એવી સેવા ભગિનીઓ મળવીજ મુશ્કેલ છે. યુરોપમાં તો સમાજ
 સેવા, રાષ્ટ્રસેવા ને દેશસેવાનાં જન્મથી પાન કરાવવામાં આવે છે;
 ને એથી સેવક ને સેવિકાઓ જો સંસારબ્યવહાર વ્યક્તાવતાં
 પોતાના સેવાયોગ અધૂરો રહેશે એમ જાણે તો
 કુવારાં રહીને પણ એ ધ્યેયની પાછળ જીવનનો હોમ કરે.
 સેવાનો એમને શોખ છે. એમાં તેઓ પોતાની મદદતા માને છે;
 આપણે પણ એ વસ્તુ પ્રસાદ્ય થતી જોઈ શકીએ છીએ. પણ અવદૂર
 સ્વાર્થબંધન આગળ સેવાનો શોખ જન્મતો નથી ! અને જન્મે છે
 તો એને દાખી દેવા પુરતાં અનેક કારણો આડખીલીરૂપે જિભાં હોય
 છે. એટલે એમ પણ એવા સેવાભાવ જાગતાં જ જાંવી જાય છે.
 એ વધણ જો બદલાય ને સમાજ, દેશને રાષ્ટ્ર સાથેનો સમગ્ર સ્વાર્થ
 જોવાની ટેવ પડે, તો અનેક સેવક-સેવિકાઓ બહાર આવે. આપણે

ત્યાં કુંવારા રહી સેવા કરવાનો સમય હજીતો ખૂબ દૂર છે; અને સ્ત્રીઓ માટે, એવો એથીજ દૂર છે, એટલે એ બાળુ તો એવા યોગ પ્રાપ્ત મનુષ્યો માટે ખુશ્કી છે; પરંતુ આપણી લાખો વિધવાઓ જેમાંની મોટી સંખ્યા તો બાળવિધવાઓની છે જેમાંની ઘણીખરી અગાનજ હોય છે એમને કેળવી, એમના સંસ્કાર છૂટવાનો બિયોગ જે આપણે સમાજસેવા અર્થે લેઈએ, તો યુરોપની સખ્યાબંધ સેવીકાઓ કરતાં, આપણી સ્ત્રીસેવીકાઓ અનેક ઘણી ઘાય; પરંતુ જેઈ ખેદ થાય છે કે એ વિધવાનું જીવન આપણે પશુ જેવું રાખ્યું છે. સમાજને જે કે વિધવાઓનો ભાર ઝાઝો નથી લાગતો પરંતુ શું કરે દિશા મુઝતી નથી; ને મુંઝાયા કરે છે. આ મુંઝવણ જે સમાજનું દેયું ખોલી જોઈએ તોજ દેખાય. એવાં દેયાં ખોલનાર જોઈએ છે. પ્રભુ જે એ દેયા મુંઝવણ ઓછી કરનાર સંસ્કારી સેવિકા વૃંદને પ્રેરે, તો આખીયે દુસ્તર બનેલી પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ જાય; એમાં મને તો જરીએ શંકાય નથી; આ બિપરથી સમજી શકાય છે કે માત્ર મુધારાને ઉત્તતિના નામે બહુમાં કુંદે દંઈ વળવાનું નથી; પરંતુ કામપર ખેસી જવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

એક અમેરિકન મુધારાસમાજમાં કામ કરનાર બાઈએ પોતાના અનુભવમાં કહ્યું છે કે " માત્ર ચહેરો અને કેળવણીને માટે જ કામ કરનારાંને આગળ યોજનાઓ ઉભી કરી આ ઉત્તતિ માટે મંડળો ને સમાજો કે સંસ્થાઓનાં પ્રદર્શન કરવા કરતાં; એ સમાજને સંસ્થાઓનાં ખોળાંબાના આત્મારૂપ બની પ્રાપ્તિ મદદગાર

હિન્દુઓને દિશીઅન બનાવનાર મુક્તિદેવની મુક્તિ ને યોજના કેવાં શાંત ને સખળ છે તે આપણે જોવું જોઈએ છે માત્ર જાહેર પત્રો અને તે દ્વારાજ મતો ફેળવવાને અનેક સ્ત્રી પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા ને બીજે પત્રથીએ જાહેર લાપણો દ્વારા 'ટીમ ટીમ' બજાવવું એ કંઈ નક્કર કાર્ય ન કહેવાય.

આપણે જોઈએ છીએ તો એમ જણાય છે. એટલે આપણે કાર્યને હાથ ધરી સ્ત્રીઓ અને સમાજ માટે કરવા માગીએ તો દરેક સ્ત્રી સંસ્થાઓએ પોતાના કાર્યધરો ને સેવક સેવિકાઓ દ્વારા સારા દેશમાં ગામે ગામે મુક્તિ પ્રમુક્તિ પ્રચાર કામ કરી સ્ત્રી સમાજને ફેળવવું એ રસ્તો મળે સફળતામયક લાગે છે. એ રીતે કામ કરવાને અને કામ લેવાને દરેક સંસ્થા, સમાજ યા મંડળ પેતાનાં ખાતાંઓને નિભાવવા, પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિને પોપણ આપવા, ને ચલાવવા જેમ કાર્યકર્તા શોધી કહાડે છે, એમ એવી સ્ત્રીઓને મુક્તિ દેવની બાઈઓની પેઠે પ્રચાર કાર્ય માટે શોધી કહાડવી જોઈએ. એમની દ્વારા સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ હુન્નર ઉદ્યોગ, શિખાડી એમની જ મારફત કુરિવાજ, વહેમ ક્યેશના કલુષિત માનસને દૂર કરાવી પોતાના વ્યક્તિત્વ તરફ દોરવાના ચાનનો પ્રચાર થવો જોઈએ. આમ કરવા માટે એવી સેવાવૃત્તિ રાખનાર દરેક બહેનને સ્ત્રીઓના વિશ્વાસ પાત્ર બનવાની સરળતા ને સફળતા કેમ સાધ્ય કરવી, કેમ સેવા કરવી, લાવનાઓને કેમ પ્રગટાવવી એ સર્વ રીતનું જ્ઞાન આપવા સંસ્થાઓના ખાતામાંજ તાલીમ આપી, તૈયાર કરી પછી એમના પર કાર્યનો બિજો ચૂકવો ચોખ્ખો થઈ પડે. દરેક સમાજ સંસ્થાને સ્ત્રી ઉપયોગી બનવા ખાતર, ને સ્ત્રીઓના ઐયને પહોંચી વળવા આ તરફ હું અંગુલીનિર્દેશ કરું છું. આવી જાતની હિલચાલ સ્ત્રીઓજ સુંદર રીતે કરી શકે એમ છે; એટલે ફેળવાયલી બહેનોએ સ્ત્રીસમાજને સુધારવાની ધગશ રાખી માત્ર કમીટીના મેમ્બરનો

‘મોભો સાચવી લેવા’ કરતાં ‘આવા કાંપને’ ઉપાડી લેવામાંજ સાચું મહત્વ રહ્યું છે એ સમજી પોતાની શુભ ધારણીનો સાચો ઉપયોગ કરી મોભો ને માનનો હિસાબ બાલુએ ચૂકી પોતે કાંઈક કરે એ વલણને સાધે તોજ શુભ આશા રાખી શકાય.

દેશાન્નતિ ઇચ્છનારે પ્રથમ સ્થિતિને ‘સાધવાની’ આપણે ત્યાં ‘ખાસ આવશ્યકતા’ છે. સ્થિતિવન બાળે સામાજિક સંક્રાંતિ કારણે સડતું પડ્યું છે. એના ઉદ્ધાર માટે આગળ કહ્યું એમ અગાનતાનું વાદળ વીએરી; ને એમને પોતાની સ્થિતિનું ભાન કરાવતાં એજ સ્ત્રીઓ બાળે જેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ સેવા કાળે ભોગ આપી રહી છે, તેમ આપતાં શીખી શકે. એટલે સ્ત્રીકેળવણીનો પાયો પ્રથમ મજબૂત કરવો જરૂરી છે. આ કામ સત્તાધારીઓ પાસે કરાવવા જતાં મૂકેલી આડે બીજી છે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. માટે પ્રથમ પોતાના પંથ પોતે નિર્મિત કરવા પડશે. આપણી જાગૃતિનું આજે રહસ્ય છે એ આપણે જાની શકીએ છીએ. અને એના પરિણામ રૂપ આપણા દેશમાં અનેક ગામોમાં સ્ત્રીસંસ્થાઓ દિન-પ્રતિદિન જન્મતી જાય છે. એ એક શુભ સંસ્થા છે. સ્ત્રીઓને પોતા જાણી જેવવા માટે જે આ સંસ્થાઓ પોતાના નિયમ ઉદ્દેશોથી સંકળતા મેળવે તો એક પછી એક એમ અનેક જેમ સંસ્થાઓ બની શકે; તેમ ધીમે ધીમે એવા પ્રચાર કાર્યથી સ્ત્રીઓ વધશે ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, એની જોખમધરી, ને એની સુખદુઃખનું ભાન થતાં સ્ત્રીનો જાગૃતિ કાળ લાવી શકશે. એ સંસ્થાઓ અનેક રીતે અનેક યોજનાઓથી સ્ત્રીત્વની ખીલવણી માટે કામ કરી શકે છે. કેળવણી ને શિક્ષણ માટે શાળાઓ ને નાના મોટા વર્ગોની યોજનાની અહિં ખાસ આવશ્યકતા છે. આજે જે તે સંસ્થાઓ આ રીતે કામ કરે છે, તેટલું પુરતું નથી. એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; કારણ એકલા મુંબાઈમાંજ જોઈએ તો જે સંસ્થાઓ એ રીતે

કામ કરે છે, તેને ય અશક્તિના કારણે મંદગતિ કરવી પડે છે. આવી સંસ્થાઓને પ્રજા તરફથી જ પોપણ મળવાં જોઈએ, ને સ્ત્રીઓની પોતાની ઉન્નતિ જો સ્ત્રીઓ કરવાના પ્રયાસ કરતી હોય તો શુદ્ધિ-મંત પુરૂષવર્ગે એને હાથ ધરી આગળ લાવવી જોઈએ.

એવી સંસ્થાઓએ પ્રથમ તો પોતાના સામાજિક પ્રશ્નોને માટેજ એકલક્ષી બનવું જરૂરી છે. પછી જેમ જેમ સ્થિતિ બળવાન ને સમજાયુ બરી બનતી જાય, તેમતેમ સ્ત્રીઓને, દેશ ને રાષ્ટ્રની ભાવના સતેજ કરવા પ્રેરણાત્મક બનવું જોઈએ.

આવી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરનારાં જો સંસ્થાના દેહમાં આત્મરૂપે ઉતરે તો એ સંસ્થાઓ આપણા સ્ત્રી પ્રશ્નોના ઉકેલની અધિકારીણી બની શકે. કેળવણી, શિક્ષણ ને સમાજમાં જેનાવડે હલાકી ભોગવવી પડે છે, એવી સંસારી ગુંચોના નિર્ણયમાં એ પોતાના હાથ રાખી શકે. તંદારે એ રીતે સ્ત્રીજીવનની બાજુ-સ્ત્રીઓના નિર્ણયપર સંપૂર્ણ અવલંબન કરશે, તંદારેજ આપણી અનેક સામાજિક અવનતિઓ એની મેળે જશે, હિંગણુશુદ્ધેના શ્રીમાન કર્વેના આશ્રમમાંની એક કુંપડીને જોઈ, બીજી તરફ લબ્ધ પ્રાસાદો તરફ દષ્ટિ નાખતાં, ને કર્વેયુનિ-વર્સિટીના દર્શન કરતા, સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રયાસના પ્રારંભમાં કંઈ સ્થિતિ હતી, તે જોનારને વિચારમાં લીન કરી નાંખે છે. આપણે ત્યાં બીજાં કાર્યો હજી સરળતાથી બની શકે છે પણ સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રયાસ પ્રારંભે ખૂબ ધીમા ને નિરાશાવાદીઓની નજરે નિરર્થક લાગે છે. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળની પ્રથમ પ્રજ્ઞાત ટેટલા નિરાશાના અધારા વચ્ચે ઊભી હતી તે તેનો ઇતિહાસ વાંચતાં વાંચકને જણાશે. આમ શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ સહી લઈ, ગમે તેવા અવ-જોગોમાં જો સાચા બળથી પ્રયાસ કરવામાં આવે, ને તેની પાછળ શ્રીકર્વે, જમનાબહેન, અમદાવાદ વનિતા વિદ્યામતાં શ્રી. સુસોયના બહેન, બાજીવરી મુન્શી, નાની બહેન ગબ્બર, મગનબહેન, શ્રાવિકાશ્રમવાળા, ને ત્હેમના સહાયક બન્ધુઓના જેમ આત્મા

રેડામ, તો આજે એ આત્મોજ્જ્વલનાં કિરણો આપણે ગ્રીષ્મી શક્તિએ . આજે પણ એવી એક 'ભગિની સમાજની' સ્ત્રીસંસ્થા પાછળ એક પુરુષ, ભાઈ કરસનદાસ ચિતલિયા પોતાનો આત્મા રેડી રહ્યા છે. શ્રીયુત ભવાનીદાસ અને મોતીવાળાએ ગુ. દિ. સ્ત્રી મંડળને સ્થાપિત કરવા તથા તેને સરળ પણુ મામી બનાવવા અવિરમ પ્રયત્ન કર્યા છે, ને કરે છે. ભાવનગરના મહિલા વિદ્યાલયના આઘ અધિક્ષતા સ્વ. ભાઈ અમૃતલાલ દાણી, સ્ત્રીઉન્નતિના વિચારમાં જ સ્વર્ગે મિલાવ્યાઃ એવા તપ અજે સ્ત્રી જાતિના અવ્યુદય માટે પુરુષવર્ગ તરફથી ધન રૂપાં છે, તેા ઉદયકાળ પણુ નજીકમાં જ હોય એવો ભાગ થાય છે.

આ સંસ્થાચોજક ગજતિઓના પ્રકાશે આપણે ધારીએ તેા સ્ત્રીજીવનના અનેક સવાલોમાં હાથ કરી શકીએ " સ્ત્રીત્વ " વિષયક સાહિત્યને બહોળા પ્રમાણુમાં જન્માવી, એ રીતે જાગૃત્તામ પ્રચાર કરવાની આવશ્યકતા પ્રથમ છે. એની શરૂઆત ભગિની મમાજે કરી હતી, પણ પાછળથી અશક્તિએ એ પ્રયત્નને છેડી દેવી પડી, એ શોચનીય પ્રસંગ હતો એમ ખારે કહેવું લેઈએ.

શિયામાં ને ટુકેસ્તાનની ઉન્નતિમાં સ્ત્રીઓની મેવાતો અગ્ર ભાગ છે. એ વાત આપણે જાણીએ છીએ. ટુકેસ્તાનની સ્ત્રી જનતાએ પોઠારીને કંજુ છે કે એમને સ્વનંત્રતા આપો તે અમારી ઉચ્છ્રમણતા અને સ્વચ્છંદનને અર્થે નહિ, પણ દેશની ઉન્નતિ ખાતર અમારી શક્તિનો લખપોત કરવા માટે, જો એજ ભાવના પર ટુકેસ્તાન પોતાના પાયા આજે ધરી રહ્યું હશે, તેા તેા એ જે

સંપન્ન સ્ત્રીઓની હીલંચાલો પણ લગલગ પુરુષ પ્રેરકેથી ચાલે છે.

સ્ત્રી ઉન્નતિનાં જાહેર પત્રો સફળતાથી ચલાવી લઈ, કોઈ શુશિક્ષિત સમારીએ હજી કાળજી કરી નથી. આનો અર્થ એમ નથી કે એમનામાં શક્તિનો અભાવ છે. પણ કંતિ એમની એ નિષ્કાળજી છે, કે કંતિ એમના સંસાર ભાર એટલા વધુ પડતા છે; કે તે બીજી પ્રવૃત્તિમાં ચાલુ રહી સેગ કરી શકતી નથી. આ આપણી એક જાતની નિર્જાળતા છે. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ દ્વારા પ્રથમ ચાલતી, આવી પ્રવૃત્તિ આજે પડતી મૂકાઈ છે, એ ઇચ્છવાયેામ્ય તો નજ મળ્યામ, એમ હું સ્વતંત્ર રીતે માનું છું. "

એવી એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓની આજે આપણને જરૂર છે કે જેની શરૂઆત બહુતેક શુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ કરવાની હોય છે. ને કેટલીકમાં તેઓ સારી જાપ પાડી શકે તેમ છે. એવી પ્રવૃત્તિઓને કોઈ શુશિક્ષિત સ્ત્રી ન છોડી દે તે જોવાનું છે. પોતાની અશિક્ષિત ખહેનોના જીવન કેમ ઉન્નત કરવાં એની ધગશ એમણે રાખવી જોઈએ, એમની હું એ દરજ્જા માનું છું.

આમ જો સ્ત્રી, સ્ત્રી વર્ગને માટે કામ કરવા મંડી જમ તો, પોતાની ભગિનીઓની ઉન્નતિમાં સફળતા સાધે. હું માનું છું કે આજનું સ્ત્રી જીવન જોતાં, સમજી ખહેનોએ તો બીજાં ક્ષેત્રો કરતાં પોતાના સ્ત્રીક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર આપણે ત્યાં હજી અણુ ખેડાયું છે. એટલે માન, મરતબો ને પોક્કળ ભપકાનાં અભિનંદનો મળવા અસંભવ જ છે; પણ એમની એ સેવામાં સ્ત્રીજાતિના અંતરનો આશીર્વાદ તો જરૂર મળવાનો છે. એટલે કેળવણીનાં અને સેવા કાળેની સરળતાની સાધનસંપન્ન સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ, જે સેવામય બને તો પોતાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો ધર્મ પાલન કરી, અનેક એવાં અનુકરણીય જીવન જીવી જવાની સાર્થકતા સાધી શકે.

પ્રભુ આપણા ભારતંવર્ષે સ્ત્રીસેવાના દિવે કોડ જગાડે એમ અંતિમ પ્રાર્થના.

ગત વર્ષમાં સારાપે ભારત વર્ષનું સ્ત્રી વ્યક્તિત્વ જેમ ભારેલા અંગારને કુંક અડે અને પ્રત્યક્ષિત ચાપ, એમ જગી હાથું હતું. એક વખતનું અખોલ સ્ત્રીજીવન સલાઓ અને કોરોમાં વીરત્વ ભરી ગર્જના કરી રહ્યું. અખળા ગણાતી સખળાની છાપ સત્તાધરોના મગજમાં ને જગતના ઇતિહાસમાં ઇતરાઈ ગઈ. દેશના અદ્વિત, કરનારાને ચોતાનો વિનાશ વહોરનારા વેપારીઓ અને દારૂડીઓને એ સ્ત્રી શક્તિએ શરમાવી દીધા, હરાવી દીધા. એ ઇતિહાસઆલેખનથી આપણે એમ સમજવાની જૂસ ન કરીએ કે આપણું સ્ત્રીત્વ સમ્પૂર્ણ ખાલું છે, હવે એને કશાની જરૂર નથી; રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં પ્રગટેલી નર્મ્યાતથી અંતર્ધ જર્ધ આપણે ખુલ્લામાં પડેલી કરોડા સ્ત્રીઓની અવદશાને વિસારી ન શકીએ. ખરું જોતાં તે એ સીવિજય આપણને શિક્ષા આપે છે કે, સ્ત્રીઓના સાથ વગરનો એકલો પુરૂષ અસાહ્ય છે, અને આપણા સમ્પૂર્ણ વિજય પણ સ્ત્રીઓની સહાયમાં નિરભર છે; માટે સ્ત્રીઓમાં રહેલી સેવાવૃત્તિને વિકસવા દા.

સમાપ્ત.

“ સ્ત્રી જીવન ”

મળવાનાં ઠેકાણાં :

- ૧ રા. નારાયણજી છે. દિવેદી ‘ધીનીવાસ’ તેપીય-સીરોડ-મુંબઈ
- ૨ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ગીરગામ-એકરોડ, મુંબઈ.
- ૩ રા. નરવરસાલ લલ્લુભાઈ શાહ ચોખાવટીની પોળ,
અમદાવાદ
- ૪ રા. ભાનુપ્રસાદ વીઠ્ઠલજી આચાર્ય, નવોવાસ-દાણાપીઠ, ‘
અમદાવાદ.

‘ સંસ્કૃત સોપાનમ્ ’

સં સ્કૃત ભાષાના શિક્ષણ માટે સ્ત્રી સુલભ સિલ્લિકા : ઘેર બેઠા
વગર મહેનતે, સરળતાની શ્રેણીએ ચલાવવામાં એક સાચા
ગુરૂની ગરજ સારે તેણે પુરતક . . . . કિંમત ૦-૧૦-૦

મ ગા વો :-

લે૦ શ્રીયુત ભાઈશંકર વૈદ્ય
શ્રી ગંગાબાઈ ગીતા પાઠ્યાળા
ઠે૦ નવાધર, ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)